

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

İBNÜ'R-RÂVENDİ'NİN DİNÎ VE MEZHEBÎ
GÖRÜŞLERİ

RUMEYSA BALCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. SİDDİK KORKMAZ

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rumeysa BALCI
	Numarası	168106051006
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ
	Tezin Adı	İbnü'r-Râvendî'nin Dinî ve Mezhebî Görüşleri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **İbnü'r-Râvendî'nin Dinî ve Mezhebî Görüşleri** başlıklı bu çalışma 27/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Sıddık KORKMAZ	
2	Doç. Dr.	Doğan KAPLAN	
3	Doç. Dr.	O. Zahid ÇİFÇİ	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rumeysa BALCI		
	Numarası	168106051006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İbnü'r-Râvendî'nin Dinî ve Mezhebî Görüşleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Rumeysa BALCI

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rumeysa BALCI		
	Numarası	168106051006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ		
Tezin Adı	İbnü'r Râvendî'nin Dinî ve Mezhebî Görüşleri			

Hicri üçüncü yüzyılda, çalkantılı olayların yaşandığı ve fikri açıdan gelişmeler kaydedilen bir dönemde Bağdat'ta yaşayan İbnü'r-Râvendî'nin Bağdat'ta bulunduğu dönemde, Abbasi Devleti'nde Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil olmak üzere dört halife değişmiştir. Orta Çağ biyografi kitapları İbnü'r-Râvendî'nin Bağdat'ta yaşadığı ve hayatının en önemli dönemini Bağdat'ta geçirdiği konusunda hemfikir olsalar da onun hayatı, entelektüel serüveni ve gerçek fikirleri hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Me'mûn ve sonrasındaki dönemde ihtişamının doruk noktasına ulaşan Mu'tezile, Mütevekkilin halife olup Sünnilerin yanında yer almasıyla büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. Mu'tezililerin refah içerisindeki hayatları yerini Sünnilerin hakimiyetine bırakınca Mu'tezile'ye bağlı olanların sayısında büyük bir azalma görülmüştür. Böyle bir dönemde İbnü'r-Râvendî'nin Mutezile'den ayrılarak mezhebe eleştirilerde bulunması Mu'tezile tarafından çok sert tepkiyle karşılanmıştır. Karşılaştığı tepkiler ve hakkındaki olumsuz yargılar nedeniyle eserleri yasaklanan ve yakılan İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki yaşamı ve faaliyetlerinin net bir resmini veren herhangi bir kaynak günümüze ulaşmamıştır. Şii ve Mu'tezilî fikirler arasında gidip gelen bir hayatı olduğu veya böyle lanse edildiği görülen İbnü'r-Râvendî'nin görüşlerini ana hatlarıyla Şii gelenek şekillendirmiştir. Onun İslam dünyasında ilhadî olarak kabul edilen düşüncelere ilgisinin olduğu ve eserlerinde bu düşüncelere yer verdiği bilirse de İbnü'r-Râvendî'nin bunları kabul edip etmediği hakkında mutlak bir tespit bulunmamız mümkün değildir. İslam dünyasında farklı ekollerden pek çok kaynak İbnü'r-Râvendî'nin ilhadî noktasında ittifak etse de bu konsensüsün İbnü'r-Râvendî hakkında kesin bir bilgi olduğu düşüncesine kapılmamak gerekmektedir. İbnü'r-Râvendî hakkındaki iddialar bir yana bizim için önemli olan, kaynaklarda ona atfedilen fikirleri objektif bir şekilde çalışmamızda aktarmak ve geçirdiği fikri değişimleri ve mezhepsel serüvenini vuku buldukları şekliyle subjektif unsurlar katmadan ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İbnü'r-Râvendî, Bağdat, Mezhep, Şia, Mu'tezile.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Rumeysa BALCI		
	Student Number	168106051006		
	Department	Basic Islamic Sciens/History of Islamic Sects		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ		
Title of the Thesis/Dissertation	The Religious and Sectarian Approach of Ibn al-Rawandi			

In the third century of Hegira, Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık and Mütevekkil (four caliphs in the Abbasid State) have been changed at Baghdad, during the period of turbulent events and intellectual developments. Although medieval biography books agree that Ibn al-Rawandi lived in Baghdad and spent the most important period of his life in Baghdad. Notwithstanding, there is little information about Ibn al-Rawandi's life, intellectual adventure and real ideas. Mu'tazila that reached the culmination of the magnificence after the reign of Me'mûn and Mu'tazila faced great danger with the Mutawakkil being the caliph and being with the Sunnis. When the prosperous lives of the Mu'tezilites were replaced by the Sunnis, there was a great decrease in the number of those connected to Mutazila. In such a period, Ibn al-Rawandi's leaving from Mutazila and making sectarian criticisms was met with a strong reaction by Mu'tazila. After Ibn al-Rawandi left Mu'tazila, no source has been found that gives a clear picture of the life and activities of Ibn al-Rawandi, who was banned and burned because of the reactions and negative judgments he faced. The ideas of Ibn al-Rawandi, who appeared to have a life going on or advertised between the Shi'ites and Mu'tezilites ideas, were mainly shaped by the Shi'ite tradition. Although it is known that he is interested in Islamic thought and includes these ideas in his works, it is not possible to make absolute determination as to whether Ibn al-Rawandi accepted them or not. Although many sources from different schools in the Islamic world have allied to the impiety of Ibn al-Rawandi, this consensus would not be taken for granted as definite information about Ibn al-Rawandi. Aside from the allegations about Ibn al-Rawandi, it is important for us to convey the ideas attributed to him in the sources objectively in our work and to reveal the intellectual changes he undergoes and the sectarian adventure as they occur without adding subjective elements.

Key Words: Ibn al-Rawandi, Baghdad, Sect, Shi'ah, Mu'tazila.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Kaynakları	2
3. Araştırmanın Metodu	4
4. İbnü'r-Râvendî ile İlişkilendirilen Bazı Kavramlar	7
5. İbnü'r-Râvendî'nin Râvendîyye Fırkası ile İlişkilendirilmesi	11
BİRİNCİ BÖLÜM	16
İBNÜ'R-RÂVENDÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ.....	16
1. İbnü'r-Râvendî Dönemindeki Sosyo-Politik Yapı ve İlmi Hayata Genel Bir Bakış..	16
1.1. Me'mûn Dönemi	16
1.2. Mu'tasım Dönemi	20
1.3. Vâsık-Billâh Dönemi	21
1.4. Mütevekkil Dönemi	22
2. İbnü'r-Râvendî'nin Hayatı	25
2.1. Ailesi	26
2.2. Ölümü.....	27
3. İlmî Kişiliği	30
4. İbnü'r-Râvendî'nin Eserleri ve Bunlara Yazılan Reddiyeler	32
5. İbnü'r-Râvendî'nin Eserlerinde Kullandığı Kelâmî ve Felsefî Yöntem	40
İKİNCİ BÖLÜM.....	43
İBNÜ'R-RÂVENDÎ'NİN MEZHEPSEL SERÜVENİ	43
1. İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile ile İlişkisi	44
1.1. Mu'tezile ile İlişkilendirilen Görüşleri.....	45
1.1.1. Allah'ın İlmi	45
1.1.2. İnsanın Filleri	46
1.1.3. Tekvin ve Kur'an	47
2. İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den Ayrılması	47
2.1. Mu'tezile'ye Erken Dönemde Yazılan Reddiyeler	47
2.2. İbnü'r-Râvendî'nin Câhız'a Tepkisi	49
2.3. İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'yi Reddi	53
3. İbnü'r-Râvendî'nin Şiiliği Savunması	57

3.1. Şia ile İlişkilendirilen Görüşleri	59
3.1.1. Tanrı-Alem İlişkisi	59
3.1.2. İmâmet ve İsmet	60
3.1.3. Bedâ ve Rec'at	62
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	64
MEZHEPLERİN İBNÜ'R-RÂVENDİ'YE KARŞI TUTUMU	64
1. Mu'tezile'nin Tepkisi	64
1.1. Hayyât'ın Eleştirisi	66
2. Şiilerin Yaklaşımı	71
3. Ehl-i Sünnet Âlimlerinin Yaklaşımı	73
3.1. İmam Mâtürîdî'nin Yaklaşımı	74
3.2. Eş'arî'nin Yaklaşımı	80
3.3. Hanbelilerin Tepkisi	81
4. İbnü'r-Râvendi'nin Berâhime ile İlişkilendirilmesi	83
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	91

ÖNSÖZ

İlme ve alimlere önem veren Abbasi devleti, halife Me'mûn zamanında devlet politikası olarak Mu'tezile mezhebini resmi mezhep olarak seçmiş ve böylelikle alimler daha çok desteklenerek İslam tarihinde adeta bir Rönesans dönemi yaşanmıştır. Fakat bu Rönesans döneminde Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olduğu anlayışının halka zorla kabul ettirilmeye çalışılmasıyla başlayan devlet mihnesi ve mihne sürecinde gösterilen sert ve şiddetli Mu'tezilî tavır, Mütevekkil'in halife olmasıyla birlikte Sünni anlayışın güçlü bir karşılık vererek hem Mu'tezile'ye hem de Şiiliğe karşı büyük bir darbe vurmasına sebep olmuştur.

Bu hareketli ve polemiklerle dolu dönemde bulunarak böyle bir ortamın oluşmasına katkıda bulunan İbnü'r-Râvendî'nin önceleri Mu'tezili iken daha sonra Şiiliğe geçmesi, eski mezhebiyle arasındaki çekişmeler ve kullandığı üslup, başta eski mezhebi olmak üzere diğer mezheplerin de onu marjinal bulmasına sebep olmuştur. Karşılaştığı büyük tepkiler ve karalama kampanyalarının sonucunda eserlerinin üstü örtülerek yakılmış ve hiçbiri elimize tam olarak ulaşamamıştır.

İslam dünyasında akli tek evrensel ölçü olarak kabul ettiği için peygamberliğin gerekli olmadığını düşünen, Kur'an'da birtakım çelişkiler olduğunu iddia eden, materyalist ve tanrıtanımaz bir mülhîd ve kararlı bir dehrî olarak tanınan İbnü'r-Râvendî'nin hayatı, eserleri ve fikirleri hakkında bu denli şüphelerin olması ve hakkındaki bilgilerin yer yer kurgu izlenimi vermesi, onun iniş ve çıkışlarla dolu fikir grafiğinin doğru bir şekilde tespit edilerek yorumlanmasında güçlüklerle karşılaşılmasına sebep olmuştur.

İbnü'r-Râvendî ister mülhîd ve Rafizî, isterse dehrî ve zındık kabul edilsin Mezhepler Tarihi açısından önemli olan husus onun görüşlerini objektif bir şekilde ortaya koyarak geçirdiği fikri ve mezhebi değişikliklerin net bir portresini çizebilmektir. Biz de bu amaçla çalışmamızda ilk olarak İbnü'r-Râvendî adı ile ilişkilendirilen bazı kavramları ve yaşadığı dönemdeki sosyo-politik hayatı dönemin halifelerine göre kategorize ederek inceledik.

“İbnü’r-Râvendî’nin Dini ve Mezhebi Görüşleri” isimli tezimiz giriş ile üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Öncelikle İbnü’r-Râvendî dönemindeki sosyo-politik yapıyı onun yaşadığı dönemde yönetimde bulunmuş dört halife bağlamında inceledik. İbnü’r-Râvendî’nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerini ele aldığımız birinci bölümde hayatı ile ilgili aktarılan bilgilere ve ailesi ve ölümü etrafındaki tartışmalara değindik. İbnü’r-Râvendî’ye ait olduğu iddia edilen eserleri ve bunlara karşı yazıldığı söylenen reddiyeleri tek tek ele almakla kalmayıp eserlerinde yapılan alıntılar ve yazılan reddiyelerden kullandığı kelimî ve felsefî yöntemlere dair de birtakım çıkarımlarda bulunmaya çalıştık.

İkinci bölümde ise İbnü’r-Râvendî’nin eserleri günümüze ulaşmadığı için farklı kaynaklardan yapılan alıntılar yoluyla elde ettiğimiz dinî ve kelâmî görüşlerini mezhepler ile ilişkilendirmek suretiyle aktararak İbnü’r-Râvendî’nin mezhepsel serüvenini objektif bir şekilde ortaya koymaya çalıştık. Bu bağlamda İbnü’r-Râvendî’nin Mu’tezile’yi reddederek Şiiliği savunma sürecini, Mu’tezile’ye karşı yazdığı reddiyeyi ve Mu’tezile’den ayrılarak Şiiliği savunmasını kronolojik değerlendirmelere tâbi tutarak tezimizde aktardık.

Son olarak Mu’tezile’nin bu ayrılığa tepkisini ve farklı mezheplerin ve bu mezheplere mensup alimlerin İbnü’r-Râvendî’ye karşı bakış açılarını ve yaklaşımlarını değerlendirdik. Geniş bir entelektüel donanıma sahip ve adı etrafında birbirinden farklı iddialar bulunan İbnü’r-Râvendî hakkında yaptığımız çalışmamızın konuyla ilgili bilgi hatalarının ve eksikliklerinin giderilmesine olanak sağlayacağı ve önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Araştırma konumun belirlenmesinden olgunlaştırıp nihâyete erdirme sürecine kadar tüm aşamalarında beni teşvik eden, metot ve bilimsel zihniyet açısından çalışmama yön vererek eleştiri ve değerlendirmeleriyle katkıda bulunan kıymetli danışmanım Prof. Dr. Sıddık Korkmaz’a ve maddi manevi yardım ve desteklerini her zaman arkamda hissettiğim değerli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Rumeysa BALCI

Konya-2019

KISALTMALAR

a.mlf.	Aynı müellif
Bk. /bk.	Bakınız
b.y.	Basım yeri yok
c.	Cilt
c.c.	Celle Celâlühû
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed. /ed.	Editör
Haz. / haz.	Yayıma Hazırlayan
Hz.	Hazreti
Nşr. / nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü, vefat tarihi
Rdk.	Redaksiyon
Thk. / thk.	Tahkik eden
Trc. / trc.	Tercüme eden
ts.	Tarihsiz
Tsh. / tsh.	Tashih eden
vb.	Ve benzeri
vd	Ve devamı
v.dğr.	Ve diğerleri
y.y.	Yayıncı bilinmiyor

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

İslam Tarihi içerisinde siyasi ve kültürel açıdan büyük önemi olan ve tarihçiler tarafından Abbasi tarihinin altın çağı olarak nitelendirilen Abbasilerin ilk dönemi hem farklı siyasi politikaların izlendiği hem de kültürel faaliyetlerin zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. Böylesine önemli bir devirde yaşamış ve adından sıkça söz ettirmiş bir şahıs olan İbnü'r-Râvendî'nin geçirdiği süreçlerin derinlemesine araştırma ve tahlile muhtaç olduğunu düşündüğümüz için biz de İbnü'r-Râvendî'yi inceleme konumuz olarak belirledik.

Araştırmamızı zamansal açıdan İbnü'r-Râvendî'nin yaşadığı dönem olan Me'mûn, Mu'tasım, Vâsik ve Mütevekkil'in halife olduğu hicri üçüncü yüzyılın ilk yarısı olarak sınırlandırdık. Günümüzü anlayarak geleceğe hazırlanabilmek için sağlam ve doğru bir tarih bilgisinin gerekliliği gerçeğini göz önünde bulundurarak bu dönemdeki sosyo-politik olaylara, ilmi faaliyetlere ve hâkim olan düşünce biçimlerine değinip birtakım sonuçlar elde etmeye çalıştık.

Birinci bölümde İbnü'r-Râvendî'nin hayatını doğum ve ölüm tarihine dair yapılan tartışmaları ve ailesi ile ilgili çıkarılan birtakım iddiaları ele aldık. İbnü'r-Râvendî'ye ait olduğu düşünülen eserleri ve bunlara karşı yazılan reddiyeleri listeleyerek onun ilmi şahsiyeti hakkında İslam kültür tarihinde yeri olan fikir adamlarının yaptıkları yorumları bir araya getirdik. Eserlerinden yapılan alıntılardan İbnü'r-Râvendî'nin eserlerinde kullandığı kelâmî ve felsefî yöntem ve üslubuna dair de çıkarımlar yapmaya çalıştık. Günümüze herhangi bir eserinin müstakil olarak ulaşmaması sebebiyle fikirlerini farklı metinlerden bir araya getirmemiz, İbnü'r-Râvendî'nin görüşlerini yazarken zorlanmamıza sebep olmuştur.

Olayları değerlendirip fikirlere ulaşmaya çalışmak veya fikirlerden hareketle olayları değerlendirmek tarih araştırmalarında kullanılan yöntemlerden biridir. Bu bağlamda İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'yi reddederek Şiiliği savunmasının tarihsel olarak temelinde yatan sebepleri ortaya koymak amacıyla Mu'tezile ile olan ilişkisini, Mu'tezile'den erken dönemde yaşanan kopuşları ve Mu'tezile'ye yazılan reddiyeleri,

İbnü'r-Râvendî ve Câhız arasında başlayıp Hayyât ile devam eden reddiyeleşme süreçlerini farklı yönlerden ele almakla kalmayıp Mu'tezile'nin bu ayrılığa tepkisini ve İbnü'r-Râvendî hakkında farklı mezheplere mensup alimlerin fikirlerini tezimizde aktardık. İbnü'r-Râvendî'nin Berâhime ve Râvendîyye fırkası ile ilişkilendirilmesinin mümkün olup olmayacağına dair değerlendirmeler yaparak sonuç bölümüyle tezimizi tamamladık.

2. Araştırmanın Kaynakları

İslam düşünce ekolleri denilen mezheplerin tarihi seyrini anlamak genel anlamda İslam düşünce tarihinin gelişimini de anlamak demektir.¹ İslam Mezhepler tarihi ilgi alanında bulunan her şahsı ve oluşumu ona hayat veren ortam ve fikirlerden başlayarak belirli bir süreç dahilinde, bilimsel yöntemlerle inceler. Böylelikle hem mezheplerde hem de mezhepler tarihine yön veren şahsiyetlerde gerçekleşen değişim, dönüşüm ve gelişimleri en doğru şekilde anlamak mümkün hale gelmektedir. Her konunun dini, siyasi ve toplumsal pek çok cephesi bulunduğu için bu konular hakkında bilgi veren birinci ve ikinci el niteliği taşıyan tüm doküman ve belgeler son derece büyük bir öneme haizdir.

İbnü'r-Râvendî hakkındaki olumsuz algıdan dolayı eserleri yakılmış ve hiçbiri maalesef tam olarak elimize ulaşmamıştır. İbnü'r-Râvendî'den reddiye amaçlı da olsa alıntı yapmış bazı âlimlerimiz sayesinde elimizde eserlerinden parça parça metinler bulunmaktadır. Biz de araştırmamızı bu metinler ışığında ele alıp ona reddiye yazarların ve ondan alıntılar yapanların metinlerini, dönemin sosyokültürel durumunu da göz önünde bulundurarak incelemeye çalıştık.

Bütün kaynaklar yazıldığı dönemin ve yazar şahsın dünya görüşünden izler taşıdıkları için İslam Mezhepler Tarihinde araştırma yaparken kaynakların derin bir şekilde incelemeye tabi tutulması ve kritikten geçirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda ilk olarak kullanılan kaynağın söz konusu döneme ait olup olmadığı ve verdiği bilgilerin doğruluğu tarihsel tenkit yöntemiyle tespit edilmeye çalışılmalıdır. Yapılan çalışmalarda fırka, şahıs ve fikir ile ilgili verilen bilgilerin hangi kaynaktan nasıl

¹ Sıddık Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasiliği Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 17.

geçtiğini bulmaya ve söz konusu bilginin tarihi rivayetlere uygunluğu incelenerek kaynaklarla ilgili sorun en aza indirgenmeye çalışılmalıdır.² Biz de bu bağlamda çalışmamızda tespit edebildiğimiz en erken kaynakları göz önünde bulundurmaya çalıştık.

İbnü'r-Râvendî'yi daha iyi tanıyabilmemiz için kendi eserlerine öncelik vermemiz gerekirken, eserleri günümüze ulaşmadığı için ona reddiye olarak yazılan metinlerden veya yapılan alıntılardan onunla ilgili çıkarım yapmaya çalışmak araştırmamızda karşılaştığımız en önemli problemi teşkil etmiştir. Fakat bir mezhebe ya da bir şahsa dair muhaliflerden gelen bilgi ve yorumları da görmezden gelmemiz mümkün değildir. Her belge içerisinde doğruluk payı barındıracağı için biz de eserler üzerinde çalışırken eserlerin yazıldığı dönemi, eserlerin bağlamını ve güvenilirliğini mukayeseli bir biçimde sorgulayarak bu hakikat noktalarını yakalamaya çalıştık.

İbnü'r-Râvendî'nin *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'sine reddiye olarak Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât'ın yazdığı *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbnü'r-Râvendî el-Mülhid* isimli eseri günümüze kadar ulaşan en eski kaynaklardanır. H.S. Nyberg, Hayyât'ın eserini keşfetmiş ve bu eseri 1925 yılında yayınlamıştır. *El-İntisâr*, reddiye olarak kaleme alınmış olmasına rağmen, bu metinden İbnü'r-Râvendî'ye dair büyük çıkarımlar elde edilmiştir ve İbnü'r-Râvendî'yle ilk defa çok yönlü olarak tanışılmıştır. Nyberg'in çalışması yalnızca İbnü'r-Râvendî'nin değil aynı zamanda erken dönem Mu'tezile'nin de araştırılmasında son derece büyük bir öneme sahiptir. Biz de bu eserden hareketle İbnü'r-Râvendî'nin hayatına dair çıkarımlar yapmaya ve *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'den yapılan alıntıları aktarmaya çalıştık.

Bundan başka İbnü'r-Râvendî'nin *Kitabü'z-Zümürüd* isimli eseri hakkında fikir edinmemizi sağlayan ilk ve tek kaynak olma özelliğine sahip olan Müeyyed fi'd-Dîn eş-Şirâzî'nin yazdığı "*el-Mecâlisü'l-Müeyyediyye*"den de yararlandık. Paul Kraus eserde yer alan *Zümürüd*'e ait parçaları "*Beiträge zur Islamischen Ketzergeschichte: das Kitab az-Zumurrud des Ibn ar-Rawandî*" adlı çalışmasında neşrederek ilk kez ilim dünyasına taşımıştır. Bu çalışmayı daha sonra Abdurrahman Bedevî "*İbnü'r-Râvendî*" başlığıyla Arapça'ya tercüme etmiş ve "*Min Târîhi'l-İlhâd*" adlı eserde yayınlamıştır.

² Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Değerler Eğitimi Yayınları, 2013), 121-123.

İbnü'r-Râvendî'nin dini ve kelâmî görüşlerinin netleşmesini sağlayan erken dönem kaynaklardan en önemli dayanağımız Mâtürîdî'nin *Kitabü't Tevhid*'i, Kadî Abdülcebbar'ın *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*'si ve Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* i olmuştur.

İngiltere'de 1971 yılında Iraklı araştırmacı Abdülemir el-A'sem'in yaptığı *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah* isimli doktora çalışması ve daha sonra yazdığı *Tarihu İbnü'r-Râvendî el-mülhid* ve *İbnü'r-Râvendî fi'l-meracii'l-Arabiyyeti'l-Hadise I-II* isimli çalışmaları tezimizi yazarken en çok faydalandığımız eserler olmuştur. *İbnü'r-Râvendî fi'l-meracii'l-Arabiyyeti'l-hadise*'de A'sem, İbnü'r-Râvendî'nin isminin geçtiği tüm eserleri ve bu eserlerden yapılan kısa alıntılarını eklemiş ve bu anlamda başvurulması gereken en kapsamlı çalışmalar arasında yerini almıştır.

Ülkemizde İlhan Kutluer 1998 yılında yazdığı *Akil ve İtikad* isimli eserinde İbnü'r-Râvendî'ye yer vermekte ve hakkında çıkarılan iddiaların tartışılmalı olduğunu söyleyerek konu ile ilgili yapılacak araştırmalara ışık tutmaktadır. Son olarak Tuğba Öztürk'ün *İbnü'r-Râvendî ve Nübüvvet Teorisi* isimli Yüksek Lisans Tezi de İbnü'r-Râvendî'nin Nübüvvet düşüncesini el alması bakımından önemli bir çalışmadır.

3. Araştırmanın Metodu

Her bilim dalının kendini diğer bilim dallarından ayırt ederek bağımsız bir disiplin dalı olmasını sağlayacak birtakım yöntemleri bulunmaktadır. İslam Mezhepleri Tarihi de Kelam, İslam Tarihi ve İslam Felsefesinin yelpazesinde kendine özgü bir yöntem bilime sahiptir. Amacı bilimsel bilgi üretmek olan İslam Mezhepleri Tarihinin yürüttüğü bilimsel faaliyetin doğru bir biçimde yapılabilmesi için bilgi, belge ve bulguların tüm imkanlar kullanılarak toplanıp tasnif edilmesi ve fikir, hadise, zaman ve mekân irtibatı çerçevesinde incelenmesi gerekmektedir.³

İnsan tarihi bir varlık olduğu için geçmişi, bugünü ve geleceği olmak üzere üç boyutlu bir zamanla ilişkisi bulunmaktadır. Birey, kendinden önce yaşamış insanların edindiği bilgi, birikim ve tecrübelerle muhatap olarak onları kabul eder veya reddeder.

³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Değerler Eğitimi Yayınları, 2013), 10-11.

Farkında olarak ya da olmayarak etkilendiği fikirler olduğu gibi eleştirdiği düşünceler de vardır. Bu yüzden biz de tezimize konu olan İbnü'r-Râvendî'nin zihin dünyasını belirleyerek fikirlerini ortaya koymanın, yaşadığı çağdaki kültürü tanımakla, dönemin özünü yakalayarak siyasi eğilimlerini öğrenmekle ve çağdaşlarını bilmekle ilişkili olduğunu göz önünde bulundurduk.

Anlamlı bir kurgu yapabilmek, geçmiş çağların atmosfer ve zihniyetini yeniden kurmakla mümkündür. Bu da ancak tezimizde ele aldığımız şahıs ve düşünürlerin kimliğine bürünüp, yaşadıkları hadiseleri ve dönemi onların gözünden görmekle sağlanabilir. O dönemdeki bireyler, içinde bulunduğumuzdan çok farklı şartlarda ve farklı duygu ve düşünceler içerisinde yaşadıkları için dönemin kolektif zihniyetini tespit edilmesi gerekmektedir.⁴

Deskriptif/Betimleyici Metod olarak adlandırılan bu yöntem, olayların olduğu gibi gösterilmesi yani ilgili konu, olay veya olgunun bir nevi fotoğrafının çekilmesi anlamına gelmektedir. Bu yüzden biz de sağlıklı bir çalışma ortaya koyabilmek amacıyla tezimizde İbnü'r-Râvendî'yi, fikirsel değişimlerini ve diğer şahsiyetlerin ona karşı eylem ve uygulamalarını hangi bağlamda, neden ve nasıl oluşturduklarını belirlemeye çalıştık.

Kavramlar kullanıldıkları zaman diliminin izlerini yansıttığı için, zaman içerisinde dönüşerek ve değişerek daha sonraki nesillere ulaşır. Kavramlar, tarihsel akışın değişmesi ve toplumsal ve dini yapının farklılaşmasıyla daha fazla anlam kaymalarına uğradığı ve delaletlerinin yeniden belirlenmesi ihtiyacı hasıl olduğu için kavramların kullanıldıkları dönemdeki anlamlarının ve süreç içerisinde uğradıkları değişimlerin yeniden ortaya konulması gerekmektedir.⁵

Onat'a göre kavramların güvenilirliği problemi İslam Düşünce Tarihinin en önemli problemlerinden birini teşkil etmektedir. Süreç mantığının göz ardı edilmesi sebebiyle özellikle toplumsal anlamlar içeren bazı kavramlar, zamanla anlam değişikliklerine uğrayıp keyfi olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla İslam bilimlerinde kavramlar konusuna özen gösterildiğinde İslam düşüncesinin tarihi seyri

⁴ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, trc. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1984), 216.

⁵ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 133-136.

anlaşılması kolaylaşarak Müslümanların bilim dünyasına yaptıkları katkıların ortaya çıkmasına da imkân sağlanacaktır.⁶

Araştırmamızda konunun daha iyi işlenebilmesi amacıyla kişi ve görüşler üzerine yoğunlaşarak olayların analizinde insan faktörü göz önünde bulundurulmuştur. Bu çerçevede fikirlerin ve olayların hangi zaman dilimine ait olduğunu gösterebilmek için araştırmamızda adı geçen bütün şahısların ölüm tarihleri isimlerinden hemen sonra verilmeye çalışılmıştır.

Tarihe ilişkin tüm bilgi ve bulguların elde edilmesi mümkün olmadığı için tarihi bilgilerin ve buna bağlı olarak ortaya konulan yorumların sağlam bir zemin ve güçlü bir dayanak temelinde olması gerekmektedir. Söz konusu kişi İbnü'r-Râvendi olduğunda, mezhebi taassup, duygusallık, önyargı ve taraflı yaklaşımların da etkisiyle birbirinden taban tabana zıt yorumların bulunduğu eserler telif edilmiştir. İbnü'r-Râvendi'nin hiçbir eserinin elimizde olmaması ve hakkında birçok farklı rivayet bulunması da hangi rivayetin gerçeğe daha yakın olduğunu belirleme meselesinin önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmasına sebep olmuştur.

İnsanlar kendi görüşlerini yüceltmek, karşısında bulunanları yermek için abartılı ifadeler kullanmış ve kendi fikirlerini ve liderlerinin olumlu yönlerini abartmış ve karşı mezheptekilerin olumsuz yönlerini ön plana çıkartarak onları tenkit etmişlerdir. Oysa ki mezhep ve şahıslar olumlu ve olumsuz yönleriyle bir bütünü teşkil etmektedir ve her iki yönüyle de ele alınmaları gerekmektedir.

Bu yüzden biz de araştırmamızda şahıs üzerinde derinleşerek elimize ulaşan rivayetlerden akla en yatkın olanını benimsedik. İbnü'r-Râvendi'nin fikirleri bağlamında insanlık düşüncesine yaptığı katkıyı, mezhepsel serüvenini ve bıraktığı derin izleri ortaya koymak da çalışmamızın önemli amaçlarından biri olmuştur.

---

⁶ Hasan Onat, "Bilgi, Bilim ve Yöntem" *İslam Bilimlerinde Yöntem* (Ankara: Ankuzem Yayınları, 2005), 20.

4. İbnü'r-Râvendî ile İlişkilendirilen Bazı Kavramlar

İslâm dünyasında tezimize konu yaptığımız İbnü'r-Râvendî kadar mülhid nitelemesiyle özdeşleştirilen, dehrî, Râfîzi, zındık gibi ithamların neredeyse hepsinin kendisine yöneltildiği ve hakkında birkaç istisna dışında kaynakların ilhâdı noktasında ittifak ettiği bir başka isim bulunmamaktadır. İbnü'r-Râvendî hicri üçüncü yüzyılda, İslam tarihinde hareketli ve çalkantılı olayların yaşandığı ve fikri açıdan pek çok gelişmelerin görüldüğü bir dönemde yaşamıştır. Biz de bu başlık altında farklı kaynaklarda İbnü'r-Râvendî ile ilişkilendirilen bu kavramların tarihî seyrini ve anlamsal karşılıklarını kısaca ele alacağız.

Câhiliye Arap toplumu alemin yaratılışı konusu ile ilgilenmemiş ve bir yaratıcı fikrine sahip olsalar da yaratan ve yaratılan arasında mutlak bir sürekliliğin varlığına inanmadıkları için Tanrı'nın dünyadaki hakimiyetine de inanmayarak hayatın başlangıcından ziyade sonu ile yani ölümle meşgul olmuşlardır.⁷ Câsiye suresinde “Dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur, ölürüz ve yaşarız, bizi ancak dehr(zaman) yok eder' derler”⁸ şeklinde tanıtılan bu anlayış, ölümsüzlüğün dünyada iken mümkün olmadığını fark etmeleriyle beraber onları karamsarlığa ve menfi bir kadercilik fikrine sevk etmiştir.

Böylece “dehr” diye adlandırılan başka bir âmilin etkisinde ve metafizik boyutu olmayan bir dünya hayatının olduğu, tabiatın büyüme ve çürüme kanunlarıyla yönetilen ve tesadüflerle devam eden hayatın anlamsız ve çaresiz bir ölümle son bulduğu ve bu sürekliliğin sağlanmasında herhangi bir tanrının etkisinin bulunmadığı düşüncesine sahip insanlar ortaya çıkmıştır.⁹ Etkisiz bir tanrı inancının yanında aracı tanrıların olduğu Arap çoktanrıcılığı, dünyevî bir ahlâk anlayışına yol açarak âhiret inancı ve bunun getirdiği sorumluluğu ön plana çıkaran İslâm'ın karşısında inkâr ve ilhâda sebep olmuştur.

⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 85-87, 117-118.

⁸ 45, el-Câsiye 24.

⁹ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 117- 122.

İslam inancı ve düşüncesinin kurulmasında ve gelişmesinde vahiy çok önemli bir yere sahiptir. İslami düşüncenin ilk döneminde hâkim olan anlayışa göre akideyi belirleyen ve yaşamın ameli yönü için gereken bilgi Allah'ın keliması ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Dolayısıyla ayet ve hadislerden elde edilen bilgiler Müslüman toplumun Hz. Peygamber'in vefat edip vahyin kesilmesinden sonraki hayatları için vazgeçemedikleri bilgi kaynakları olmuştur.

İslam düşüncesinin farklı din ve kültürlerle etkileşime geçmesiyle beraber felsefi akımlar ve tercüme hareketlerinin de etkisiyle İslam toplumunda Tanrı, âlem ve insan konularında vahiy eksenli bir araştırma ruhu başlamış ve buna Mu'tezile kelamcıları öncülük etmişlerdir.

Hicri ikinci yüzyıla gelindiğinde ise özellikle Abbasiler'in ilk döneminde dini, siyasi ve kültürel tesirlerle "Dehriyye", "Zenâdika", "İlhâd" ve "Melâhide" gibi çeşitli terimlerle ifade edilen tavır ve düşünce hareketleri ortaya çıkmıştır. İslam düşüncesini temel İslami akideleri muhafaza edip vahyin yanında akla da önemli bir yer vererek savunmaya çalışan Mu'tezile kelamcıları, vahyin doğruluğu ve gerçekliği hakkında herhangi bir şüpheye düşmemişlerken, bu düşünce hareketlerinin ortaya çıkması ile beraber İslam'daki vahiy, nübüvvet ve ahiret gibi temel inanç esasları tenkide tabi tutulmuş ve daha da öteye gidilerek inkâra varan bir yöneliş meydana gelmiştir.¹⁰

İslamiyet'ten önce özellikle "Gnostisizm" denilen batınî eğilimli düşünce akımlarıyla ilişki içerisinde olan Arap kabileleri, komşuları olan Fars hakimiyetindeki emirliklerin senevi inançlarına açık olmuş ve bu inançların Araplara geçmesinde köprü işlevi görerek ilhadî akımların İslam tarihine ulaşmasına zemin hazırlamıştır.¹¹

İslam tarihinde mülhid ve dehri tanımlamaları inkara sapan insanları nitelemek amacıyla kullanılmıştır. Müseylemetül'kezzâb hareketi gibi başarısız olmuş hareketlerin dışında ilhadî akımların başlangıcı Emeviler döneminin sonlarına kadar uzanmaktadır. Kaderîlik, Cebrîlik ve Cehmiyye gibi bazı kelâmî akımlar da ilhâd

¹⁰ Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994), 55-56.

¹¹ Âtîf Şükrî Ebû Avz, *ez-Zendeka ve 'z-Zenâdika* (Amman: Dârü'l-Fıkr, ts.), 76-77, 88-89.

kavramı içinde yorumlanmış ve muhafazakâr âlimler tarafından bu fikirler küfür ve zındıklık olarak nitelenmiştir.

İlhadî akımların sistemli bir yapı haline gelmesi Abbasi halifesi Mehdî-Billâh (ö. 179/785) dönemine denk gelmektedir. İslam düşünce hareketinde, Fars kültürünün kadim ve üstün olduğunu vurgulayarak eserler yazmaya ve Arap dini olarak gördükleri İslam'ı fikri açıdan zayıflatarak bu fikirleri yaymaya zenâdika hareketi denmiştir. Abbasiler zamanında Hint ve Fars kültürüne olan ilginin artmasıyla beraber bu kültürlerden beslenen birtakım fırkalar ortaya çıkmıştır. Bu fırkaların farklı sebeplerle muhalefet hareketi olan Şii akımları destekleyerek onların içine sızması ve zamanla onlarla özdeş görünmesi “Bâtınıyye” kimliğini oluşturarak birçok ilhad akımının doğmasına yol açmıştır.¹²

Zındıklık ve Bâtınîlik öğretilerinin içerisinde dehrîlik ve tabiatçılık gibi felsefi fikirler, senevî inançlar ve Tanrının varlığını inkâr etme düşüncesi bir arada yaşayabilmiştir. Bu telakkilerin neticesinde dini yükümlülükleri reddeden ve dinde yasak olan şeyleri mübah gören, dini emirler karşısında kayıtsız ve alaycı bir tavır gelişmiş ve bu nitelikleri barındıranlar müllhid kapsamında değerlendirilmişlerdir.¹³

Hicrî III. yüzyıldan itibaren Dehrîlik filozoflar arasında yaygın olarak biliniyordu ve bu fikirlerin arasına Brahmanizm de eklenmiştir.¹⁴ İslam mezhepler tarihinde Berâhime olarak adlandırılan bir Hint dininin, Tanrı'nın Peygamber göndermesinin gereksizliğini savunduğu söylenmiş ve kelâm kitaplarında peygamberliğin gerekliliğini kanıtlamak amacıyla onların fikirlerine geniş yer verilmiştir.¹⁵

Müllhid, zındık ve Râfizî gibi kelimeler, ortaçağda İslam dünyasında zaman içerisinde genişleyerek farklı bir anlam muhtevasına bürünmüş ve Türk-İslâm kültür

¹² İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 13-18.

¹³ Ebû Avz, *ez-Zendeka ve 'z-Zenâdika*, 108-113.

¹⁴ Hindistan'da kutsal olarak kabul edilen metinlerde yer alan ve kast sisteminin en üst tabakasında bulunan Brahmanlar tarafından temsil edilen dinî yapıdır. İslâm kaynaklarında hakkında ilmî araştırmaya ve müşahedeye dayanan bilgi neredeyse bulunmayan Brahmanizm'den, Müslüman müellifler “el-Berâhime” veya “el-Berhemiyye” (Brahmanlar) diye söz etmektedir.

¹⁵ Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, 55-56.

tarihindeki sapık olarak anılan inançların ortak adı olarak kullanılmıştır.¹⁶ Öyle ki Abbasiler döneminde ilahiyatçılar, devlet adamları, şair ve edipleri içine alan geniş bir kadronun gizli “Maniheist”¹⁷ olduğu için zenâdıkadan sayıldığı ve Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh’ın dönemindeki kelâmcıları bu mülhidlere reddiyeler yazmakla görevlendirdiği ve onları yargılamak için “sâhibü’z-zenâdıkâ” denilen görevliler tayin ederek görüşlerini terk etmeyen senevîleri öldürttüğü dönemin kaynaklarında belirtilmektedir.¹⁸

Elimizdeki bilgilere göre zenadıkânın önemli bir kısmı İran’ın köklü ailelerine mensup olan mühtedilerden oluşuyordu ve gizli Maniheist fikirler taşıyorlardı. Fakat zamanla gizli Maniheist olmasalar da Sünnî İslam düşüncesine uymayan veya muhalif kalan birtakım serbest fikirler benimseyen kimseler de zenadıkadan addedilmişlerdir. Sünniliğin dışında kalan şüpheli inanç ve hareketler ve devlet ve toplum düzeni açısından tehlikeli olduğu düşünülen her türlü dini ve fikri eğilim zındıklık ve mülhidlik kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁹

Dolayısıyla mülhid veya zındık kabul edilenlerin bir kısmı ciddi gerekçelerle bu suçlamalara maruz kalmakla beraber, bir kısmının da aslında bazı basit ve siyasi gerekçelerle bu şekilde suçlandıkları unutulmamalıdır. Başta mezhepler arası mücadelelere katılanlar, muhafazakâr ve radikal eğilimler taşıyanlar, siyasi etkilerden uzak kalamayan itikadî fırka mensupları olmak üzere farklı sâiklerle ilhâd ile suçlananların arasında bir ayırım yapılması ve bu ithamların ihtiyat ile karşılanması gerekmektedir.

¹⁶ Ahmet Yaşar Ocak, “Türk Heterodoksi Tarihinde ‘Zındık’, ‘Hâricî’, ‘Râfîzî’, ‘Mülhid’ ve ‘Ehl-i Bid’at’ Terimlerine Dair Bazı Düşünceler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 12 (1982): 507-520.

¹⁷ III. yüzyılda eskin İran’da Mani2nin kurduğu Gnostik bir din olan Maniheizm’e mensup olanlara verilen addır. Maniheizm’in günümüzde müntesibi bulunmamaktadır.

¹⁸ Ocak, “Türk Heterodoksi Tarihi”, 508; Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 12-14.

¹⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. yüzyıllar)*, haz. Tuba Akekmekçi-Derya Önder (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 15-16; Ocak, “Türk Heterodoksi Tarihi”, 508.

5. İbnü'r-Râvendî'nin Râvendîyye Fırkası ile İlişkilendirilmesi

Siyasî veya dinî oluşumların isimlendirilmesi noktasında tarihin her döneminde çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır ve söz konusu sorun mezheplerin, fırkaların ve diğer yeni İslamî hareketlerin isimlendirilmesine de yansımıştır. Bu isimlendirilmeler genel itibariyle mezhep veya fırkaların ilk çıktıkları bölgelere, taşıdıkları fikirlere, yaptıkları eylemlere, ayet veya hadislerde geçen kelimelere, tarihi olaylara ve etrafında toplanılan liderlerin isimlerine dayandırılarak yapılmıştır.²⁰

Râvendîyye fırkası da isimlendirilmesinin kaynağı bakımından farklı gerekçelere dayandırılmaktadır. Bir kısım araştırmacı Râvendîyye'nin ismini, İsfahan yakınlarındaki Râvend bölgesine nispetle aldığını söylerken, diğer bir kısmı Abdullah er-Râvendî adında Abbasi dâisine nispetle bu ismi aldığını belirtmiştir. Fakat bizim için problem teşkil eden husus, fırkanın İbnü'r-Râvendî'nin adına nispet edilmesi ve fırkayı onun kurduğuna dair birtakım yanlış değerlendirmelerin yapıyor olmasıdır.

Abbasi devleti, henüz kurulma aşamasındayken, Emevilere karşı başarı elde edebilmek için tüm muhalif gruplarla ve hatta aşırı görüşlü olarak nitelendirilebileceğimiz fırkalarla iş birliğine girmiştir. Bunun neticesinde Abbasi daveti her gruba uygun sloganlar geliştirerek bu grupları kendi bünyesinde toplama fırsatı buldu. Emevilere muhalif olan unsurların ittifakı ile ortaya çıkan Abbasi hareketi başarıya ulaştıktan sonra, bu gruplar vaat edilen sözlerin ve sloganların gerçekleştirilmesini beklediler.²¹

Abbasiler İslam'a davet döneminde ekonomik, sosyal ve askerî güçlerinden faydalanabilmek amacıyla bu tarz gruplara müsamaha gösterse de iktidara geldikten sonra İslam'a aykırı görüşler barındıran gruplara müsamaha göstermelerinin imkânı yoktu. Ayrıca böyle bir müsamaha tüm Arapları karşılına almak ve Müslümanların yanındaki itibarlarını kaybetmek demektir. Bu yüzden hilafeti ele geçirdikten sonra Abbasiler bu oluşumları dışlamışlardır. Abbasi devletinin yanında bulunan ittifak grupları, vaat edilen sözlerin yerine getirilmesinde yetersiz kaldığını görünce, yaşadıkları hayal kırıklığı ile anlaşmalarını bozup birbirleriyle olan eski

²⁰ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 128-133.

²¹ Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyenlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları,2001), 151.

mücadelelerine geri döndüler. Bunun neticesinde Abbasi devleti ile bu gruplar arasındaki bağlar kopma noktasına geldi ve pek çok isyan ortaya çıktı.²² Bu isyancı gruplardan biri, Hz. Abbas hakkında Hz. Peygamber'den nass bulunduğunu, Hz. Peygamberin imameti amcası Abbas'a, onun da oğlu Abdullah'a vasiyet ettiğini ve böylece hilafetin aynı yolla Abbasi halifesi Ebû Cafer el-Mansûr'a (ö. 158/775) kadar geldiğini ileri sürmüş ve bu görüşte olanlar *Râvendiyîye*'yi teşkil etmişlerdir.²³

Râvendiyîye hakkında tarihçiler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Kimileri Râvendiyîye tabirini fırkanın genel ismi olarak kullanırken kimileri de fırkanın bir şubesi olarak kullanmıştır. Râvendiyîye daha sonraları birçok fırkaya ayrılmıştır. Bu fırkaların birinin de Abbasi propagandacıları arasında ismi geçen, ilk Abbasi dâilerinden olup, hareketin lideri olarak gösterilen Abdullah er-Râvendî'nin adına nispetle kurulan ve Abbasi halifesi Mansûr'a karşı Râvendiyîye isyanını gerçekleştiren grup olduğu düşünülmektedir²⁴

Râvendiyîye'ye göre imam tayini nas veya miras yoluyla olmaktadır. Onlar, Şîî gelenekte önemli yeri olan imametin, Hz. Peygamber'in vefatından sonra veraset itibariyle önce en yakını olan amcası Abbas'a, Abbas'tan sonra ise vasiyet yolu ile diğer oğullarına geçtiğini iddia etmiş ve böylece hilafeti Abbasî halifesi Ebû Cafer el Mansûr'a kadar intikal ettirmişlerdir. Kur'an'daki bazı ayetlere dayanarak²⁵ Hz. Peygamberin kızı Hz. Fatıma'nın ve erkek çocuklarının amca ile birlikte imamete varis olamayacaklarını, Abbas ve evladının buna daha layık olduğunu delillendirmek istemişlerdir. İmamet konusunda Hz. Peygamberin amcasının vasi olduğuna inanmaları ve bu konuda kullandıkları delilleri, fırkanın Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin neslinden uzak durarak Abbasi tarafında olduğunu göstermektedir.²⁶

²² Zorlu, *Abbasilere Yönelik İsyânlar*, 152, 157; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 135.

²³ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 52-53; Mustafa Öz, "Keysâniyye", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları 2002), 25: 363.

²⁴ Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî el-Kummî, *Kitabu'l Makâlât ve'l Fırak*, nşr: Muhammed Cevâd Meşkûr (Tahran: y.y., 1963), 40, 69; Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 46-48.

²⁵ "...Allah'ın kitabına göre, akrabalık bağıyla birbirlerine bağlı olanlar birbirlerine (varis olmaya) daha lâyıktırlar." (el-Enfâl, 8/75); "...Aralarında akrabalık bağı olanlar, Allah'ın Kitab'ına göre, (miras konusunda) birbirleri için (diğer) mü'minlerden ve hicret edenlerden daha önceliklidirler." (el-Ahzâb, 33/6); "Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Resûlüdür ve peygamberlerin sonuncusudur." (el-Ahzâb, 33/40).

²⁶ Korkmaz, *Şîa'nın Oluşumu*, 147.

Onlara göre kadınlarda imamet yoktur, bu yüzden Fatıma'nın imamete varis olamayacağı açıktır. Bu gerekçelerle Abbas ve çocuklarını imamet konusunda insanların en önde gelenleri olarak görmüşlerdir.²⁷ Birtakım Şîî fırkalarda gördüğümüz aşırı fikirler gibi, Râvendiyîye'nin bazı kolları da aşırı düşünceler öne sürmüşlerdir. Râvendiyîye fırkasının önemli bir kısmı mühtedilerden oluşmaktadır ve fırkanın müntesipleri Eski İran dinlerine dayanan tenasüh, hulûl, yöneticilerin ilahlaştırılması ve kadınların müşterek kullanımı gibi prensipleri savunmuşlardır.²⁸

Abbasi devleti kurulduktan sonra Râvendiler aradıklarını bulamayınca Abbasilere karşı başarısızlıkla sonuçlanan bir isyan girişiminde bulunmuşlardır. Belâzurî başta olmak üzere tarih kitaplarında anlatıldığına göre, 141/758'de Râvendiyîye hareketinde bulunanlar, halifeye bağlılıklarını gösterebilmek amacıyla Kûfe yakınlarındaki Halife Mansûr'un sarayına gidip, "Bu, bizim Tanrımızın sarayıdır." diyerek sarayın etrafını tavaf etmişlerdir. Bu grup, Mansûr'un kendilerini öldüren, diriltten ve doyuran rableri olduğuna, eğer isterse dağları yürütebileceğine ve kiblelerini değiştirebileceğine inanıyorlardı.²⁹

Halife Mansûr, onların bu düşüncelerini öğrendikten sonra, bunları ortadan kaldırmadıkça din ve devletin büyük bir tehlike içinde kalacağı düşüncesiyle, Râvendiyîye hareketinden düşüncelerinden vazgeçmelerini ve tövbe etmelerini istedi. Tanrısal güç atfettikleri Mansûr'dan gelen teklif, Râvendiyîye mensuplarını şaşırıtsa da görüşlerinden vazgeçemediler. Bunun üzerine Mansûr bu gruptan yaklaşık olarak 200'ünü hapsedti. Hükümdarın kendisinin Tanrı olmadığını açıklaması onlar için hükümdarlık makamının gasp edilmesi anlamına geliyordu ve hem hapsedilen arkadaşlarını kurtarmak hem de halifeyi tahttan indirmek amacıyla isyan hazırlıklarına başladılar.³⁰

Râvendiyîye kimsenin dikkatini çekmeden bir plan uyguladı ve cenaze merasimi düzenleme bahanesi ile şehirde bulunan tüm taraftarları toplayarak bir araya geldi. Hapishanenin kapısına vardıklarında tabutun içerisine sakladıkları silahları çıkararak

²⁷ Zorlu, *Abbasilere Yönelik İsyandar*, 149, 158.

²⁸ Taberî, *Tarih*, 8: 83; Zorlu, *Abbasilere Yönelik İsyandar*, 157-158; Öz, "Keysâniyye", 25: 363.

²⁹ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, nşr. Abdülaziz ed-Dûrî (Beyrut: y.y., 1978), 3: 235-236; Taberî, *Tarih*, 7: 505; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 3: 90-91.

³⁰ Taberî, *Tarih*, 7:505; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 3: 235; Zorlu, *Abbasilere Yönelik İsyandar*, 153, 157.

esir olan arkadaşlarını kurtardıktan sonra doğruca Halife Mansûr'un sarayına yöneldiler. Hayatının ciddi şekilde tehlikeyle karşı karşıya kalması üzerine Halife Mansûr saraydan çıkarak isyancıların üzerine yürüdü. Halifenin bu cesur davranışını gören çarşı esnafı ve halk, taş ve sopalarla isyancılara karşı saldırıya geçtiler. Böylece Râvendiyye hareketi bozguna uğratarak tasfiye edildi.³¹

İbnü'r-Râvendî ile Râvendiyye'nin ilişkisi konusunu tarihsel veriler açısından incelediğimizde Râvendiyye fırkasının ortaya çıktığı dönem Emevi devletinin son zamanları iken, gerçekleştirdiği isyan hareketi ikinci Abbasî halifesi Mansûr dönemindedir. İbnü'r-Râvendî ise yaklaşık bir asır sonra dünyaya gelmiş, Abbasi halifelerinden Me'mûn ve Mütevekkil dönemleri arasında yaşamıştır. Dolayısıyla fırkanın ismini İbnü'r-Râvendî'den alması tarihsel açıdan mümkün değildir.

Diğer bir çatışma noktası ise fikrî açıdan yaşanmaktadır. Râvendiyye fırkasının önemli bir kısmı mühtedilerden oluşmaktadır. Fırkaya mensup olanlar Eski İran dinlerine dayanan ve bazı Şii fırkalarda gördüğümüz düşüncelerden olan tenasüh, hulûl ve yöneticilerin ilahlaştırılması gibi prensipleri savunmuşlardır. Oysa İbnü'r-Râvendî'nin fikirlerinin bu tarz düşünceleri barındırdığına dair herhangi bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Onun görüşleri daha ziyade imamet, nübüvvet ve iman gibi kelâmî konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bir diğer ayrışma noktası olan imamet meselesinde ise Râvendiyye mensupları hilafetin Hz. Peygamberin amcası Abbas ve oğullarının hakkı olduğunu savunurken; İbnü'r-Râvendî bu fırkanın aksine, imametinin Hz. Ali ve oğullarının hakkı olduğunu ve bu hakkın gasp edildiğini savunmaktadır.

Râvendiyye, İlk Abbasi dâilerinden olup hareketin lideri olarak gösterilen Abdullah er-Râvendî'nin adına nispetle kurulmuş ve Abbasi halifesi Mansûr'a karşı isyan gerçekleştirmiştir. Halifeyi ilah olarak görmüş ve bunu yaparak birtakım siyasî taleplerine ulaşmak istemişlerdir. Fakat İbnü'r-Râvendî, ilmî faaliyetlerle ilgilenen, herhangi bir siyasî emeli olmayan, aksine dönemindeki siyasilerle sürekli çatışma içinde olduğu için dışlanan ve yalnızca kelâmî ve felsefî fikirlerini yaymaya çalışan bir şahsiyettir. Dolayısıyla entelektüel düzeyi yüksek ve kendi dönemindeki çağdaşlarını aşan zihnî yapıya sahip olduğu söylenen bir kişiliğin, Râvendiyye isyanı

³¹ Taberî, *Tarih*, 7:505-508; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 3: 235-236; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 3: 91; Zorlu, *Abbasilere Yönelik İsyamlar*, 153-155.

gibi basit siyasi emellerle gerçekleşen bir hareketin başında veya içinde bulunması mümkün gözükmemektedir.

Klasik kaynaklarda İbnü'r-Râvendî'nin isminin geçtiği bölümlerde hiçbir şekilde Râvendiyeye isimli firkadan, onun bu firkanın kurucusu ya da müntesibi olduğundan bahseden bir bilgiye rastlamamış olmamız da bu anlamda ayrıca önem arz etmektedir. İlk dönem Şiası'nın çeşitli firkaları, yeniden oluşma ve birleşme dönemlerinden geçmiş ve neticesinde Şiilik kendi resmi öğretisini kazanmıştır. Bu durum ilk dönem dinî-siyasî hareketlerin yazımında pek çok güçlkle karşılaşılmasına sebep olmuştur. Râvendiyeye fırkası hakkında da elimizde az bir bilgi bulunmakla beraber, bu bilgiler de kendi içinde pek çok farklı rivayeti barındırmaktadır.

Bütün bu bilgi eksikliğine ve rivayetlerdeki ihtilaflara rağmen incelediğimiz kaynaklarda, Râvendiyeye fırkasının kurucusu olan ve firkaya ismini veren bir İbnü'r-Râvendî portresi olmadığıyla karşılaştık. Dolayısıyla bu durum, İbnü'r-Râvendî'nin Râvendiyeye fırkasının kurucusu olduğuna dair özellikle son dönem incelemelerinde görülen yanlışlığın sebebinin, Râvendiyeye fırkası ve İbnü'r-Râvendî arasındaki isim benzerliğinin süreç içerisinde fırka ile şahsın özdeşmiş gibi algılanarak ele alınması olduğunu bizlere göstermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'R-RÂVENDÎ'NİN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. İbnü'r-Râvendî Dönemindeki Sosyo-Politik Yapı ve İلمي Hayata Genel Bir Bakış

Orta Çağ biyografi kitapları Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî'nin Bağdat'ta yaşadığı ve hayatının en önemli dönemini Bağdat'ta geçirdiği konusunda hemfikirdirler. Fakat onun ismi, ölüm tarihi, entelektüel serüveni ve gerçek fikirleri hakkında çok az şey bilinmektedir ve bu konuda hâlâ tam bir uzlaşma sağlanabilmiş değildir.³² Dahası bugün bile Irak'ta farklı ve aykırı bir sima olarak düşünülen İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrılmadan önceki yaşamı ve faaliyetlerinin net bir resmini veren herhangi bir kaynak da günümüze ulaşmamıştır.³³

Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kurduğu ve kuruluşundan Abbâsî Devleti'nin yıkılmasına kadar hilafet merkezi olan başkent Bağdat; farklı din, mezhep ve ırklara mensup kişileri barındırdığı için kültürel ve sosyal açıdan zengin bir bölgeydi. Hicri üçüncü yüzyılda halifelerin sık sık değişmesiyle beraber başkent, siyasi olarak da hareketli bir bölge haline geldi. İbnü'r-Râvendî genç yaşlarda Bağdat'a gelmiş ve onun Bağdat'ta bulunduğu süreçte Abbasi Devleti'nde Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil olmak üzere dört halife değişmiştir.

1.1.Me'mûn Dönemi

Abbasi halifesi Muhammed Emin'in dört yıl süren halifeliğinden sonra 198/813 yılında katledilerek öldürülmesi üzerine yerine Me'mûn tahta geçmiştir. İlme ve alimlere değer verilen, çok yetkin ilim adamlarının yetiştiği, geçmiş medeniyetlerle köprüler kurularak farklı unsurlardan alimlerin huzurlu bir şekilde çalışma ortamı yakaladığı Bağdat'ta en parlak simalardan biri halife Me'mûn'du.³⁴ Onun tahta geçtiği

³² İlhan Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 179; Shams C. Inati, "Ibn ar-Rawandi", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Craig (Londra: Routledge, 1998), 4: 636.

³³ Abdülemir A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah* (Dımaşk: et-Tekvin li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2010), 4: 10.

³⁴ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam* (Kahire: y.y., 1964), 2: 77-78, 82; P. M. Holt- A. K. S. Lambton- Bernard Lewis, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, rdk. Mustafa Fayda (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1989), 4: 70.

dönemde ülkede iç karışıklıklar yaşanıyordu. Öyle ki tarihçilerden birçoğuna göre Me'mûn'un kişiliği ve liyakati olmasaydı onun döneminde yaşanan olaylar Abbasi Devleti'ni sarsardı ve devlet dağılarak çökme tehlikesiyle karşı karşıya kalırdı.³⁵

Halife Me'mûn yaşanan iç karışıklıkları bastırarak kontrol altına alabilmek ve Ali soyundan gelenlerin yaptığı baskıyı önleyip Şia ile kısmi bir uzlaşma politikası geliştirerek ülkede huzuru temin edebilmek amacıyla 201/817 yılında İmam Ali b. Musa'yı kendisinden sonra veliaht tayin etmiştir. Daha sonra onu "er-Rıza min Âli Muhammed" (Muhammed ailesinden razı olunan kişi) olarak adlandırmış ve bundan sonra Ali b. Musa, Ali er-Rıza olarak bilinmiştir.³⁶

Me'mûn halife olduktan sonra ilmi faaliyetlere büyük ölçüde önem vermiş, bütün bu kanlı ve yıpratıcı olaylara ve karışıklıklara rağmen bu faaliyetleri takip etmeye ve korumaya zaman ayırabilmiştir.³⁷ Halifelik makamına entelektüel bir anlam katan Me'mûn, özellikle felsefe ve kelam tartışmalarına bizzat kendisi de katılarak bilginler topluluğuna başkanlık etmiştir. Bu ilmi toplantılarda alimlere hürmet gösterilmiş, ikram ve bahşişlerde bulunulmuştur. Çalışanlara dolgun maaş verilmiş, araştırmalarına engel olacak unsurlar ortadan kaldırılmış ve birtakım teşviklerle ilim adamları araştırmaya yönlendirilmiştir.³⁸ Me'mûn'un bu tutumunu ve uygulamalarını duyan farklı bölgelerden insanlar, Bağdat'a gelmiş ve Bağdat'ın hem ilmi hem de kültürel açıdan zenginleşmesine katkı sağlayarak bölgenin cazibesini arttırmıştır.³⁹

Fakih ve kelamcılar başta olmak üzere pek çok âlimden oluşan bir grup seçilerek ilmî tartışmalar yapmak üzere bir araya getirilmiş ve bir ilim meclisi oluşturulmuştur. Halifenin Bağdat'a gelince yaptığı ilk iş bu ilim meclislerinin sayısını arttırmayı

³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 3:196.

³⁶ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Mearîf, ts.), 8: 554; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Hudhalî el-Bağdadi el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: y.y., 1408/1988), 4: 28; Muhammed b. Ali b. Tabataba b. Tıktaka (709/1309), *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, (Kahire: y.y., ts.), 374 vd.; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 48.

³⁷ Bahriye Üçok, *İslâm Târîhi, Emevîler – Abbâsîler* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 100.

³⁸ Hızır Ahmed Atâullah, *Beytü'l-Hikme fî Asri'l-Abbâsiyyîn* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 372.

³⁹ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1988, 4: 19, Nahide Bozkurt, "Me'mûn", DİA, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 103-104.

sağlamak ve ilim meclisleri için bir danışman grubu seçmek olmuştur. Me'mûn'un meclisler oluşturarak münazaralar düzenlemekteki amacı pek çok fırkaya bölünen Müslümanların dine en uygun olacak şekilde orta bir yol bularak birleşmelerini sağlamak ve birbirlerine düşman olmalarını engellemektir.⁴⁰

Mehdi (ö. 169/785) ve Harun Reşid (ö. 193/809) döneminde yalnızca dil ve edebiyat ile sınırlı olan faaliyetler, Me'mûn dönemine gelindiğinde müspet ilimler ve felsefe alanına da yayılarak İslam kültür tarihinde önemli neticeler doğurmuş ve yeni düşüncelerin İslam düşüncesine girmesini sağlamıştır.⁴¹ İlim meclislerinin yanı sıra Me'mûn döneminde felsefe, matematik ve tıp ilimlerinin gelişmesi için tercüme faaliyetleri yapılmış, Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde başlayan Yunanca eserlerin Arapça'ya çevrilmesi Me'mûn döneminde hızlanmıştır.⁴²

Beytü'l-Hikme Orta Çağ'ın ilimler akademisi olarak Bağdat'ta kurulmuş, aynı zamanda tercüme bürosu ve halk kütüphanesi fonksiyonlarını da icra etmiştir. Beytü'l-Hikme'de çalışacak insanlar felsefe, tıp ve musiki alanlarında yazılan eserleri getirmeleri için İstanbul'a heyetler halinde gönderilmiş ve getirilen eserlerin Arapça'ya çevrilmesi istenmiştir.⁴³

Eski Cündişapur Akademisi örnek alınarak kurulan Beytü'l-Hikme bu tercümelemleri yapmakla yeni bir anlam kazanarak zirveye ulaşmıştır.⁴⁴ Böylece İslam kültürüne katkılarda bulunulan Me'mûn dönemi, kültürel açıdan parlak bir dönem olmuş, çeşitli düşünce akımlarına mensup insanların yan yana gelerek seviyeli tartışmalar yapmalarıyla farklı gruplar arasındaki gerginlik ve çekişmelerin ortadan kaldırılması sağlanmıştır.⁴⁵

İçerisinde bulunduğu siyasi ortamı rasyonel bir zeminde değerlendiren halife Me'mûn, siyasi olarak başarıya ulaştıktan sonra, kendisinin iktidara ulaşmasında etkisi olan kitlelere karşı duyarlı bir tavır sergileyerek bu gruplara vefa duygusu zemininde

⁴⁰ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr, *Kitâbu Bağdad*, nşr. İhsan Zünnûn es-Sâmîrî (Beyrut: Dâru Sâdır, 2009), 45-46; Bozkurt, "Me'mûn", 29: 103.

⁴¹ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 3: 196.

⁴² Bozkurt, *Mu'tezilenin Altın Çağı*, 98.

⁴³ Bozkurt, *Me'mûn*, 29: 104.

⁴⁴ İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l Kîfî (ö.646/1248), *İhbarü'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ* (Kahire: y.y., ts.), 149.

⁴⁵ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 98.

birtakım politik açılımlar sergilemiştir. Bu bağlamda Mu'tezile'nin siyasi olarak önünü açarak iktidara ulaşmasını kolaylaştırmış ve Alioğullarının da gönlünü alacak farklı politik uygulamalar gerçekleştirmiştir.⁴⁶

Halife Me'mûn'un Mu'tezile'ye duymuş olduğu ilgi özellikle Kadıkudât İbn Ebû Duâd'ın (ö. 240/854)⁴⁷ da etkisiyle bağlılığa dönüşmüş ve halife, Mu'tezile'yi resmî mezhep ilan etmiştir. Bunun üzerine yayımladığı bir emirname ile Mu'tezile'nin temel görüşlerinden biri olan Kuran'ın yaratılmış olduğu düşüncesini (Halku'l-Kur'ân)⁴⁸ devlet politikasına dönüştürmüştür.⁴⁹

İlim meclislerinde tartışılan önemli konulardan biri de Hz. Ali'nin tafdili meselesidir.⁵⁰ Daha önce bu konular fert bazında tartışılıyor iken, 212/827 yılına geldiğinde halife Me'mûn, Hz. Ali'nin diğer sahabelere göre daha faziletli ve üstün olduğu düşüncesini ve Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair görüşlerini resmen ilan etmiştir.⁵¹ Böylelikle İslam tarihinde meydana gelen tefrikalardan birine sebep olarak Mu'tezile ekolünü kabul ettirmek için devlet eliyle bir mihne hareketi⁵² başlatılmıştır.⁵³

Me'mûn'un Mu'tezili olmasında etkileri olan Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825) ve Ahmet b. Ebû Duâd gibi kişiler Bağdat

⁴⁶ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 127 vd.

⁴⁷ Abbâsi Devleti'nde başkadılık yapan ve mihne olaylarının gerçekleşmesinde etkili olan Mu'tezili âlim.

⁴⁸ Allah'ın kelâm sıfatının olup olmadığına dair yapılan tartışmalar ilahî kelâmın ezeli mi yaratılmış mı olduğu konusunda da ihtilaflar yaşanmasıyla daha da derinleşmiştir. "Halku'l-Kur'ân (Kur'ân'ın yaratılmışlığı)" ifadesi bu ihtilafa işaret etmektedir.

⁴⁹ Bozkurt, *Me'mûn*, 29: 103.

⁵⁰ Ahmed b. Muhammed el-Endülüsi İbn Abdirrabbih, *Kitabu el-İkdu'l-Ferid*, thk. Ahmed Emin (Beyrut: y.y., 1952), 5: 92-93; Emin, *Duha'l-İslam*, 3: 161 vd.

⁵¹ Taberî, *Tarih*, 8: 619; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerim eş-Şeybanî İbnü'l-Esir (ö.630/1233), *İslam Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, Trc. Ahmet Ağırakça ve arkadaşları (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 6: 353; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: y.y., 1989), 352; Osman Aydınlı, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003), 76.

⁵² Abbâsi halifelerinden Me'mûn tarafından başlatılarak sonraki bazı Abbâsi halifeleri döneminde de uygulanmaya devam edilen, halku'l-Kur'ân meselesinde âlimlerin sorguya çekilmesine ve alimlere eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen isim.

⁵³ Henri, Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, trc. E. Ruhi Fırlı & Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 168.

Mu'tezilesindendi ve Bağdat Mu'tezilesi Hz. Ali'nin efdalietine inanıyordu.⁵⁴ Me'mûn'un Ali b. Musa'yı veliyaht tayin ettikten sonra Hz. Ali'nin efdalietini ilan etmesi İslam siyasî tarihinde bir halifenin ilk defa resmî olarak Şiilik ile bağlanma politikası gütmesinin örneği olmuştur.

Halife Hz. Ali'nin üstünlüğü ve Kuran'ın mahlûk olduğuna dair düşüncesini aynı anda ortaya atarak hem Şia'ya hem de Mu'tezile'ye yakınlık göstermiş ve gönüllerini kazanarak onları memnun etmiştir.⁵⁵ Halifenin her iki mezhebe de eşit mesafede durarak haklarını savunması hem Şia'nın hem de Mu'tezile'nin birbirleriyle paralel görüşler sunarak birbirini desteklemesini sağlamıştır.⁵⁶

1.2. Mu'tasım Dönemi

Halife Me'mûn 218/833 yılında vefat edince yerine kardeşi Mu'tasım halife olmuştur. Mu'tasım halife olduğunda Me'mûn döneminden kalan ve devletin iç güvenliğini sarsan olaylar devam etmekte, birtakım isyanlar baş göstermekteydi. Bu sebeple halife hükümetin merkezini Bağdat'tan uzak bir yere taşımaya mecbur kaldı. Mu'tasım-Billâh, 221/836 yılında oğlu Hârûn'u (Vâsık-Billâh) Bağdat'ta vali bırakarak, Bağdat'ın yaklaşık 100 km kuzeyindeki Sâmerâ'yı askeri bir şehir olarak kurdu, birlikleriyle beraber hilâfet merkezini buraya taşıdı ve güzel yapı ve bahçelerle burayı süsledi.⁵⁷ Böylece Bağdat'ın siyasî etkinliği azalarak, Abbâsî tarihinde Sâmerâ devri başlamış oldu.

Mu'tasım-Billâh kaynaklarda iyi kalpli ve şecaatli bir hükümdar olarak tanıtılmakta, yeterli bir eğitim alması da güçlü bir hitabetinin olduğu ve şiir yazdığı belirtilmektedir. Mu'tasım, Me'mûn'un her sahada yetiştirdiği önemli şahsiyetlerin yardımıyla hem dahilî hem de haricî olaylarda pek çok başarılar elde etmiştir.⁵⁸ Birtakım isyan hareketlerinin bastırılması onun zamanında olmuş, halife bu

⁵⁴ Abdullah b. Muhammed Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, thk. Josef Van Ess (Beyrut: y.y, 1971), 61; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fıglalı, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998, 279-280.

⁵⁵ Dominique Sourdel, "La Politique Religieuse du Calife Abbaside al-Ma'mun", *Reveu des Etudes Islamique* 30/1 (1962): 43.

⁵⁶ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset* (İstanbul: Pınar Yayıncılık, 2002), 308.

⁵⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 1988, 4: 54-55; Üçok, *İslâm Târîhi*, 102.

⁵⁸ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 3: 223-224.

icraatlarıyla Abbasi İmparatorluğu'nun üzerindeki büyük bir tehlikeyi önleyebilmiştir.⁵⁹

Mu'tasım, Me'mûn'a nazaran bilim ve sanatla pek uğraşmasa da siyâsî alanda olduğu kadar ilmî ve fikrî konularda da Me'mûn döneminin devamını sağlamış ve İslam ilminin yükselmesine katkıda bulunmuştur. Me'mûn döneminde resmî mezhep olarak Mu'tezile'nin kabul edilmesiyle halka zorla benimsettirilmeye çalışılan Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmeyen âlimlerin sorguya çekilip cezalandırılması Mu'tasım-Billâh döneminde artarak devam etmiş ve Mu'tezile mezhebinin egemen olmasını isteyenler Mu'tasım'da kendilerine bir koruyucu bulmuşlardır. Nitekim Kadıkudât İbn Ebû Duâd, Halku'l-Kur'ân konusunda Mu'tezile'ye muhalefet eden âlimlere baskı yapması amacıyla Halife Mu'tasım-Billâh'ı teşvik etmiş ve Me'mûn devrinde hapsedilen Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) işkenceye tâbi tutulmasına sebep olmuştur.⁶⁰ Halife Mu'tasım bazı isyan hareketlerini önledikten sonra hastalanarak 227/ 842'de tesis etmiş olduğu Sâmerâ şehrinde vefat etti.⁶¹

1.3.Vâsık-Billâh Dönemi

Mu'tasım'ın ölümünden sonra yerine onun vasiyeti gereği 227/842 tarihinde oğlu Vâsık-Billâh (ö. 232/847) geçti. Onun dönemindeki isyanlar daha ziyade bedevî Arap kabilelerinin yağma ve çapulculuk hareketlerinden ibaret olmuştur.⁶² Vâsık-Billâh'ın yönetim anlayışı, görevlendirdiği şahıslar ve verdiği kararlar açısından amcası Me'mûn ve babası Mu'tasım-Billâh'ın politikalarının devamı şeklindedir. İdaresi Kadıkudât İbn Ebû Duâd ile Vezir İbnü'z-Zeyyât'ın (ö. 233/847) etkisi altında şekillenmiştir ve hemen her konuda onların fikrini almıştır. Daha önceki Mihne uygulamalarını onaylamadığına dair birtakım rivayetler olmasına rağmen Vâsık, mutaassıp bir Mu'tezili olduğu için çeşitli bölgelere mektuplar göndererek Kur'an'ın

⁵⁹ Taberî, *Tarih*, 9: 52-55; Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher, nşr. Barbier de Meynard (Paris: y.y., 1861), 7: 123-126. Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi/el-Bidâye ve'n-Nihâye*, trc. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 10: 380-382.

⁶⁰ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 10: 553-561; Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, thk: İhsan Abbas (Beyrut: Dâru's-Sekafe, ts.), 1: 84; Üçok, *İslâm Târîhi*, 102.

⁶¹ Taberî, *Tarih*, 9: 123; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 10: 496-499.

⁶² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3:225.

mahlûk olup olmadığı hususunda muhaddis ve fakihlerin imtihan edilmelerini emretti ve bu süreçte pek çok kimse sorgulandı.⁶³

Alioğulları ile başlangıçta siyasal muhalefet zemininde daha sonrasında da Bağdat Mu'tezilesi üzerinden teorik olarak irtibat kurarak mutabakat yapan Mu'tezile, Mihne süreci olarak kayıtlara geçen dönemde, siyasi olarak iktidara gelmeyi başarmıştır. Alioğulları açısından merkezi yönetim ile yaşanan uzlaşma süreci, Me'mûn'dan sonra halife olan Mu'tasım ve peygamber soyundan gelenlere çok derin saygı besleyen Vâsık dönemleri dâhil, Mütevekkil halife oluncaya kadar devam etmiştir.⁶⁴

1.4.Mütevekkil Dönemi

Halife Vâsık-Billâh'ın halife tayin etmeden ölmesi üzerine halifenin kim olacağı noktasında birtakım tereddütler olmuş, bunun üzerine Abbasi tarihinde ilk kez devlet erkanı halifeyi belirlemek için toplanmış ve Mütevekkil (ö. 247/861) seçimle belirlenen ilk halife olmuştur. Mütevekkil'in halife olması üzerine Me'mûn ile başlayıp Mu'tasım ve Vâsık-Billâh ile devam eden dinî, siyasî ve fikrî politikalarda değişiklikler yapılarak Sünnî bir politika izlenmiştir. Bunun için Halife ilk olarak Mu'tezilî siyasete karşı çıkıp Kur'an'ın yaratılmış olduğuyla ilgili dinî tartışmalara ve Mu'tezile'yi benimsemeyenler üzerindeki baskıya son vermiştir.⁶⁵

Me'mûn döneminde "halku'l-Kurân" fikri çevresinde toplanan Mu'tezile, Mütevekkil döneminde merkezi olma özelliğini kaybetmiştir. 237/851 yılında halife tarafından Mu'tezilîlere büyük bir darbe vurularak önemli görevlerdeki Mu'tezilîler görevlerinden uzaklaştırılmıştır.⁶⁶ Vezir İbnü'z-Zeyyât hapsedilerek mallarına el konulup Mu'tezile için önemli isimlerden olan İbn Ebû Duâd bertaraf edilmiştir. Mihne sebebiyle tutuklanan Ahmed b. Hanbel ve onun gibi düşünenler hapisten çıkarılarak onlara yakınlık gösterilmiştir.⁶⁷

⁶³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3:229; Üçok, *İslâm Târîhi*, 103.

⁶⁴ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 163 vd.

⁶⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3: 231; Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil", DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 212.

⁶⁶ Zühdi Cârullâh, *el-Mu'tezile* (Beirut: y.y., 1990), 183.

⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1: 84-85; Ahmed b. Ebi Yakub b. Ca'fer b. Veheb Yakubî, *Târîhu'l-Yakubî*, Beirut: Dâru Sadır, 1992/1412), 2: 691.

Halife, otoritesini güçlendirmek için devlet otoritesi üzerindeki Mu'tezilî düşünceye son verirken bir yandan da devlet içindeki nüfuzlu unsurlarla mücadele etmiştir. Mütevekkil, kendinden önceki halifelerin uzlaşma çabalarının önemli bir yarar sağlamadığını, hatta bu politikaların Şîileri daha da yoldan çıkarttığını düşünmüş olacak ki Ali evlâdına karşı oldukça sert bir tutum göstermiştir. Hz. Hüseyin'in Kerbela'daki türbesinin ve etrafındaki evlerin yıkılmasını emretmiş, kutsal tanınan bu yerlerin ziyaret edilmesi yasaklanarak buralar tarla hâline getirilmiştir.⁶⁸

Hz. Ali'ye karşı duydukları sevgiden ötürü kendinden önceki halifelere son derece kızgın olduğu rivayet edilen Mütevekkil'in gerçekleştirdiği baskıcı uygulamalardan biri ve en önemlisi de Şia'nın büyük bir kısmının lider olarak gördüğü onuncu imam Ali el-Hâdî'yi (ö. 254/868) Sâmerâ'ya sürdürerek ev hapsinde tutmasıdır.⁶⁹ Bu yüzden olacak ki Şîi gelenekte Mütevekkil tarihe Ali taraftarlarına karşı kin duygusuyla hareket eden ve Ali el-Hâdî'nin meşhur olmasından korkan bir şahıs olarak geçmektedir.⁷⁰

Halife bunlarla sınırlı kalmayıp Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere karşı olumsuz duygular besleyen kişileri önemli vazifelere getirmiş, Ali evlâdına kötü sözler söylenmesine vesile olarak, onlar aleyhinde şiir söyleyen şairlere de birtakım ihsanlarda bulunmuştur. Bütünüyle değişen siyasi anlayış Me'mûn döneminde sağlanan Mu'tezile-Şia uzlaşmasını da bozmuştur. Bunun neticesinde her iki taraf da devlet içerisinde kendilerine yeniden konum sağlayabilmek amacıyla birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır. Sünnîliği bir din gibi gören Mütevekkil, Sünnîliğin yaygınlaştırılması için çalışarak Hanefî âlimlerine önemli görevler vermiş ve bu icraatlarıyla muhafazakâr Sünnî âlimlerin hâmisî olmuştur.⁷¹

Önceki dönemlerde geometri, astronomi, fizik, tıp, zooloji, botanik ve musikî gibi pek çok sahada değerli eserlerin Arapça'ya çevrilmesinin ardından Mütevekkil zamanında da ilmî ve kültürel çalışmalar devam etmiş ve bunun neticesinde yoğun bir

⁶⁸ Taberî, *Tarih*, 9: 185; Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin İsfahanî (ö.356/967), *Mekâtîlü't-Talibiyyin*, thk. Seyyid Ahmed Sakar (Beyrut: y.y., ts.), 478; Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil", 32: 212.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr (ö.630/1233), *İslam Tarihi*, 7: 53; Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şia* (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1931), 77; Yakubî, *Târîhu'l-Yakubî*, 2: 484.

⁷⁰ Henri Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 176.

⁷¹ Kırkpınar, "Mütevekkil", 32: 212.

telif dönemi başlamıştır. Dinî konular hakkında yapılan tartışmaların yasaklanması sonucu kelâm ve felsefe alanlarındaki çalışmalar önceki dönemlere nazaran canlılığını yitirse de hadis alanındaki çalışmalar hız kazanmıştır. Edebiyattan anladığı ve şiir yazdığı bilinen Halifenin şairlere ve bilginlere cömertçe davrandığı da kaydedilen bilgiler arasındadır.⁷²

İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrılığının değişen siyasi politikayla yakından ilgisi bulunmaktadır. Mütevekkil'den önce muhaliflerine karşı halifeleri kullanan Mu'tezile hareketi, Mütevekkil'in Sünnilerin yanında yer alması ile belirgin bir tehlikeye maruz kalarak 237/851-852 yılında gözden düşmüştür. Mu'tezililerin eski görkem ve refah içindeki hayatlarının yerini Sünnilerin beklenmedik üstünlük ve hakimiyetlerine bırakması Mu'tezile'ye bağlı olan insanların sayısında büyük bir azalmaya sebep oldu ve bu durum Mu'tezileyi ve onların politik hakimiyetini paramparça etti.⁷³

Halife Mütevekkil'in Mu'tezile'ye karşı olumsuz tutumu karşısında Mu'tezile, eski itibarını yeniden kazanmak amacıyla eserler kaleme almıştır. Bu amaçla eser yazanlardan biri olan Câhız'ın Mu'tezile'yi savunup överken Şiiliği kötölemesi Şia ve Mu'tezile arasındaki ilişkilerin daha da bozulmasına ve bazı âlimlerin Şiiliğe geçmesine sebep olmuştur. İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile böyle zor bir dönemdeyken onlardan ayrılması ve onlara reddiyeler yazması, Mu'tezile tarafından kabul edilemez bir durum olarak görülmüş ve bu durum İbnü'r-Râvendî'ye sert tepkiler göstermelerine sebep olmuştur.

Böyle çalkantılı bir sosyo-politik ortamda hem Mu'tezilî hem Şîî hem de ilhadî olduğu iddia edilen fikirleriyle ön plana çıkan İbnü'r-Râvendî'nin kötü şöhretine bakılacak olursa onunla ilgili somut pek çok bilginin elimizde olduğu düşünülebilir. Fakat sanılanın aksine İbnü'r-Râvendî ile ilgili bilinen neredeyse tek somut gerçek onun kötü şöhretinden başka bir şey değildir. Yaşamı ve fikirleriyle ilgili bilgileri ele aldığımızda bunların çelişkilerle ve bilinmezliklerle dolu olduğu görülmektedir.

⁷² Kırkpınar, "Mütevekkil", 32: 213; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3: 462-471.

⁷³ Cârullâh, *el-Mu'tezile*, 162; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 17-18; H. S. Nyberg, Önsöz, 23-24.

Orta Çağ İslam felsefesinde gerçek özgür düşünürlerin olup olmadığı sorusu tarihte İbnü'r-Râvendî figürü etrafında dönmektedir. Her ne kadar İslamî kaynaklarda zındık ve mülhid olarak tasvir edilse de çağdaş literatüre baktığımızda İbnü'r-Râvendî'nin bu olumsuz imajı sorgulanmakta ve hayatı objektif bir şekilde yeniden gözden geçirilmeye çalışılmaktadır.

2. İbnü'r-Râvendî'nin Hayatı

Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî, Horasan'ın Merverruz şehrine bağlı "Rîvend" köyünde 205/815 yılı civarında⁷⁴ Farslı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Onun hayatına dair hemen her bilgi en az iki tane de çelişkili versiyonu içermektedir. İsmiyle ilgili çeşitli okuma biçimleri olsa da Mâtürîdî (ö. 333/944), Eş'arî (ö. 324/935-936) ve Mes'ûdî (ö. 345/956) gibi en eski kaynaklara bakıldığında İbn el-Ravendi veya İbn el-Râvendî olarak geçtiği görülmektedir.⁷⁵

İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam* isimli eserinde ondan "Rîvendî" olarak bahseden müelliflerin ilkidir.⁷⁶ Bazı yerlerde ismine er-Rindi/Ravindi/Rivindi⁷⁷ olarak rastlansa da daha çok kabul gören ve günümüzde de meşhur olarak bilinen ismi İbnü'r-Râvendî olmuştur.

İbnü'r-Râvendî'nin Horasan bölgesinde bulunan Rivand'da veya ona yakın bir yerde, Merverruz civarında,⁷⁸ Nişabur'da ya da İsfahan'a yakın bir yerde⁷⁹ doğduğuna dair farklı yorumlar yapılmıştır. Abdülemir el-Asem, klasik kaynaklardan deliller getirerek Horasan'ın dördüncü bölgesinde Merverruz'un kuzeyinde bulunan

⁷⁴ İbn Hallikân ve Mes'ûdî İbnü'r-Râvendî'nin yaklaşık 40 sene yaşadığını belirterek 205/820 yılında doğduğuna işaret etmektedir. İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân*, 1:94; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, 1861, 7: 237. Ayrıca bk. Sarah Stroumsa, *Freethinkers of Medieval Islam: Ibn Al-Rawandi, Abu Bakr Al-Râzî and Their Impact on Islamic Thought*, Leiden-Boston-Köln: Brill Academic Publishers, 1999, 37.

⁷⁵ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 7.

⁷⁶ Cemaleddin Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ & Mustafa Abdulkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 13: 108.

⁷⁷ İnati, "İbn ar-Rawandi", 4: 636.

⁷⁸ Ebü'l-Ferec Muhammed Ebu Yakup İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beirut: Dâru'l-Marife, 1997), 215.

⁷⁹ Stroumsa, *Freethinkers*, 37; J. Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra/ Theology and Society in the Second and Third Centruies of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam*, Almanca'dan İngilizce'ye trc. Gwendolin Goldbloom, ed. Maribel Fierro v. dğr., Leiden-Boston: Brill, 2017, 4: 334.

Rîvend’de doğduğunu ve Râvend ile Rîvend arasında yüzlerce kilometrelik mesafe bulunduğunu yaptığı doktora çalışmasıyla ortaya koymuştur.⁸⁰ Fakat İsfahan’ın köylerinden olan Râvend’de doğduğuna dair birtakım yanlış rivayetler onun Râvendi nisbesiyle anılmasına sebep olmuştur.

2.1.Ailesi

İbnü’r-Râvendî’nin ailesi 210-215 yılları arasında Rîvand’dan Merverruz’a gitmek üzere ayrılmış ve sonrasında Rey üzerinden Bağdat’a uzanan uzun bir göç süreci yaşamıştır. Ailesinin aslen İranlı Yahudi bir aile olduğuna dair rivayetler olsa da bu bilgi şüphelidir.⁸¹ A’sem, İbnü’r-Râvendî’nin dedesinin isminin Muhammed olmasını delil göstererek bunun mümkün olamayacağını belirtmektedir.⁸²

İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) İbnü’r-Râvendî’nin Müslüman, babasının ise Yahudi olduğunu söylemektedir.⁸³ Babası Yahya, Yahudi iken Tevrat’ı tahrif etmekle suçlanmıştır.⁸⁴ Hatta Yahudilerden bazılarının İbnü’r-Râvendî’nin de babasına benzeyerek Kur’an-ı Kerim’i tahrif etmeye teşebbüs etme ihtimali olması noktasında Müslümanları uyardığı da nakledilmektedir.⁸⁵ Bu bilgi sonraki kaynaklarda babasının Yahudiliği terk ederek Müslüman olduğu veya İbnü’r-Râvendî’nin bizzat kendisinin Yahudiliği bırakıp Müslüman olduğu şeklinde yeniden yorumlanmıştır.⁸⁶ Fakat onun Yahudi olduğuna dair iddialara baktığımızda eski kaynaklara dayanmadığı ve bu bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir.

İbnü’r-Râvendî’nin en büyük düşmanlarından olan ve Râvendî’ye karşı en küçük olumsuz bir bilgiyi dahi göz ardı etmeksizin aktarması beklenen Hayyât’ın, eserinde bu bilgiden hiçbir şekilde bahsetmemesi de ayrıca düşündürücüdür. Aksine o *Kitâbu’l-İntisâr*’da “ان عم صاحب الكتاب و اخاه معتزليان” ifadesiyle İbnü’r-Râvendî’nin

⁸⁰ A’sem, *Ibn ar-Riwandi’s Kitab Fadihat al-Mu’tazilah*, 7-8.

⁸¹ Paul Kraus, “Beitrage zur Islamischen Ketzergeschichte: das Kitab az-Zumurrud des Ibn ar-Rawandi”, *Rivista Degli Studi Orientali*, 14/4 (1934): 365.

⁸² A’sem, *Ibn ar-Riwandi’s Kitab Fadihat al-Mu’tazilah*, 11.

⁸³ İbnü’l-Cevzî, *Kitabü’l Muntazam*, 13: 108.

⁸⁴ Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân, *Kütübün Hazzera Minha’l-Ulema* (Riyad: Daru’s-Sumay’i, 1415/1995), 1: 78-79.

⁸⁵ İbnü’l-Cevzî, *Kitabü’l Muntazam*, 13: 108.

⁸⁶ J. Van Ess, “Ibn ar-Rewandî or the Making of an Image”, *al-Abhath*, 27 (1978-1979): 10; A’sem, *Ibn ar-Riwandi’s Kitab Fadihat al-Mu’tazilah*, 11-12.

amcasının ve erkek kardeşinin Mu'tezili olduğunu belirterek mühlidlikten uzak olduklarını zikretmektedir.⁸⁷

İbnü'r-Râvendî'nin bu şekilde kötülenmeye çalışılmasının, Müslümanların diğerlerine göre daha radikal ve aşırı olan düşünürleri suçlamak ve karalamak amaçlı bu tarz birtakım rivayetler ortaya atmalarıyla ilişkisinin olması ihtimal dahilindedir.⁸⁸ Sonuç olarak İbnü'r-Râvendî 220/835 yılında Bağdat'a gelmiş,⁸⁹ Müslüman olarak yetişmiş ve yirmili yaşlarının başında amcası ve erkek kardeşi gibi Mu'tezilî doktrinleri benimseyerek onların arasına katılmıştır.

2.2.Ölümü

İbnü'r-Râvendî'nin ölüm tarihi hakkında 243/847 ve 301/913 arasında yarım yüzyıldan fazla değişen tarihlerin zikredildiği görülmektedir. Ölümüyle ilgili olarak erken dönem tarihi verene bakıldığında bunların başında Yâfiî gelmektedir. Yâfiî'nin (ö. 768/1367) verdiği tarihe göre Râvendî 243/857 yılında vefat etmiştir.⁹⁰

Mes'ûdî'nin verdiği 245/859 tarihine⁹¹ İbn Hallikân (ö. 681/1282) da katılmakla beraber, Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin, İbnü'r-Râvendî'nin 50 yaşında vefat ettiğini söylediğini aktarmaktadır. İbn Hallikân bu bilgiye ek olarak Mâlik b. Tavk et-Tağlibî isimli bir şahsın evinde veya Bağdat'ta öldüğünün söylenildiğini de eserinde belirtmektedir.⁹² Ünlü Hanbelî âlim İbnü'l Âkil (ö. 513/1119) de onun 36 yıl yaşadığını düşünmektedir.⁹³ Abdülemir el-A'sem de erken dönemi kabul etmekte ve biyografi yazarlarının büyük çoğunluğunun erken dönem tarihi verdiğini, hicri üçüncü yüzyılın son on yılında veya sonrasında öldüğünü düşünenlerin hata yaptığını aktarmaktadır.⁹⁴

⁸⁷ Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbnü'r-Râvendî el-Mülhid*, nşr. H. S. Nyberg (Kahire: Mektebetü't-Dâru'l-Arabiyye, 1344/1925), 149.

⁸⁸ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadihat al-Mu'tazilah*, 12.

⁸⁹ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadihat al-Mu'tazilah*, 29.

⁹⁰ Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, (Haydarâbâd: y.y., 1338), 2:144-145.

⁹¹ Mes'ûdî, *Mürücu'z-Zeheb*, 1861, 7: 237.

⁹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1:94.

⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 117.

⁹⁴ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadihat al-Mu'tazilah*, 10.

Geç tarih verenlere bakıldığında 298/910'u veya bundan birkaç yıl sonraki tarihleri verdikleri görülmektedir. İbnü'l-Cevzî, İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Safedî (ö. 764/1363) 298/910⁹⁵, İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679) ve Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) ise 301/913-914 tarihini İbnü'r-Râvendî'nin ölüm tarihi olarak vermektedir.⁹⁶ Abbasî (ö. 963/1556) de onun 80 yıldan fazla yaşadığını kaydederek geç dönem tarihi verenlerin arasındadır.⁹⁷ Birbirinden farklı pek çok tarihin zikredilmesinden daha ilginç olan şey, son dönem bilginlerinin neredeyse tamamının İbnü'r-Râvendî'nin ölümü hakkında kesin ve net bir tarih söyleyememesidir.

İbn Kesîr ve İbnü'l-Cevzî'den aktarıldığına göre arkadaş olan Ebû İsâ el-Verrâk (ö. 247/861) ve İbnü'r-Râvendî'nin fikirleri halk tarafından öğrenilince sultan ikisini de cezalandırmak için bulunmalarını emretmişti. İkisi de hükümet tarafından sorgulanmış ve sorgulama sırasında suçu birbirlerinin üzerine atmışlardır. Verrâk tutuklanıp hapse atılmış ve ölünceye kadar da hapisanede kalmıştır. İbnü'r-Râvendî ise kaçarak İbn Lâvî isimli bir Yahudi'nin evine sığınmış ve orada kaldığı süre zarfında Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ı eleştiren *Kitâbu'd-Dâmiğ* isimli eserini yazmıştır. Bu kitabı tamamladıktan birkaç gün sonra da hastalanarak ölmüş, bir başka rivayete göre ise yakalanıp idam edilmiştir.⁹⁸

İbnü'r-Râvendî'nin *Kitâbü'z-Zümürrüd* isimli eseriyle ilgili makale yazan Paul Kraus erken dönem tarihini kabul etmektedir.⁹⁹ Kraus tarafından hatalı olmakla suçlanan¹⁰⁰ H.S Nyberg ise Hayyât'ın *Kitâbü'l-İntisâr*'ının neşrine yazdığı önsözde birtakım sebeplerle geç tarihin doğru olduğunu savunmuştur.

Nyberg, hicri 235-303 yılları arasında yaşamış olan Mu'tezili âlim Cübbâi ile İbnü'r-Râvendî'nin görüştüğüne dair rivayetleri ele alarak İbnü'r-Râvendî'nin hicri

⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 108; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 11: 12, 202; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh es- Safedî, *Kitâbu'l- Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. İhsan Abbas-Şükrî Faysal (Wiesbaden: y.y., 1982), 8: 238.

⁹⁶ Ebü'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed b. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi Ahbâri men Zeheb* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979), 2: 235-236; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Muallim Rifât (İstanbul: y.y., 1360/1941), 2:1423; Farklı tarihlerin ayrıntılı listesi için bk. A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 10-11.

⁹⁷ Abdürrahîm b. Abdürrahmân b. Ahmed b. el-Hasen el-Abbâsî, *Me'âhidü't-Tensîs Alâ Şevâhidi't-Telhis* Thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, (Beyrut: lAimü'l-Kütüb, ts.), 1: 158.

⁹⁸ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 11: 203; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 112, 117.

⁹⁹ Paul Kraus, "Beitrag zur Islamischen Ketzergeschichte" 14/4 (1934): 372-375.

¹⁰⁰ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 11.

250'lerde ölmüş olduğunu kabul etmenin mümkün olmadığını belirtmektedir. Ayrıca İbnü'l-Murtazâ'nın *Tabakâtü'l-Mu'tezile*'de Cübbâî, Hayyât (ö. 300/913) ve Ebu'l Kâsım el-Belhî (ö. 319/931) gibi isimlerle birlikte İbnü'r-Râvendî'yi sekizinci tabakaya yerleştirmesinden ve İbnü'r-Râvendî'nin *Fadihatü'l-Mu'tezile*'de Ebû Mücâlid el-Bağdâdî ve Ebû Züfer gibi sekizinci tabakadan olan Mu'tezilîleri zikretmesinden de yine onlarla yakın bir tarihte ölmüş olabileceği sonucunu çıkarmaktadır.¹⁰¹

Nyberg gibi Josef Van Ess de kendince birtakım delillerle İbnü'r-Râvendî'nin oldukça uzun bir yaşam sürdüğünü belirtmiştir. İbnü'r-Râvendî'nin çağdaşı olan ve ona karşı sayısız reddiyeler yazan Hayyât, bütünüyle elimizde olan *Kitâbü'l-İntisâr* isimli eserinde, İbnü'r-Râvendî'nin yaşadığı dönemde skandal etkisi yaratan kitaplarını ele almış fakat onun pek çok eleştiriye konu olan *Kitâbü'd-Dâmiğ* isimli eserinden hiç bahsetmemiştir. Hayyât'ın daha sonra bu esere reddiye yazdığının biliniyor olması durumu daha da şaşırtıcı yapmaktadır. Hayyât'ın *İntisâr*'ı hicri 269'dan sonra yazdığı düşünüldüğünde¹⁰² *Kitâbü'd Dâmiğ*'in de bu tarihten sonra yazılması gerekecektir.

Dolayısıyla İbnü'r-Râvendî'nin 250'den önce ölmesi mümkün değildir. Ayrıca Ess, İbnü'r-Râvendî'nin Basra'da kendisinden yaklaşık on yaş büyük olan hocası Müberred (ö. 286/900) tarafından hicri 270'ten sonra yazılmış olan *Kitâbü'l-Müktedab* isimli eserini okuduğu ve İbnü'r-Râvendî'nin 110'dan fazla eser yazdığı¹⁰³ göz önünde bulundurulduğunda geç dönem tarihi verenlerin haklı olduğuna kanaat getirdiğini belirtmiştir.¹⁰⁴

İntisâr'a bakıldığında Hayyât'ın sanki ölmüş birinden bahsediyor gibi geçmiş zaman kipi kullanması ve eserde Râvendî için “اهلكه الله و صيره الى اليم عذابه”¹⁰⁵ diyerek Allah'ın onu acı bir azaba sürüklediğini belirtmesi dikkatimizi çekmektedir. Bu durumda aklımıza iki düşünce gelmektedir. Ya gerçekten erken dönem veren alimler haklıdır ve *İntisâr* yazıldığında İbnü'r-Râvendî ölmüştür ya da 250 yılı civarında

¹⁰¹ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, H. S. Nyberg'in Önsözü, 40-41.

¹⁰² Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, 180.

¹⁰³ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1861, 7: 237.

¹⁰⁴ Ess, “Ibn ar-Rewandî or the Making of an Image”, 27: 8-9.

¹⁰⁵ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 88.

Bağdat'tan arkasından hiçbir iz bırakmayarak ayrılmış ve Hayyât da dahil olmak üzere erken dönem tarihi veren âlimler onun Bağdat'tan sonraki yaşamından habersiz şekilde öldüğüne hükmetmişlerdir. Nitekim onun Bağdat'tan sonraki hayatına dair elimizde neredeyse hiçbir bilgi bulunmaması da kanaatimize göre geç dönem tarihini verenlerin haklı olduğunu düşündürmektedir.

3. İlmî Kişiliği

İbnü'r-Râvendî, fikri hayatının en önemli yıllarında genç bir bilgin olarak Bağdat'a gelerek dönemin Mu'tezilî yazarlarıyla yakın temasa geçmiş, onlarla tartışmış ve hatta onları etkilemiştir.¹⁰⁶ Bu yüzden onun ilmî kişiliği hakkındaki bilgileri onunla çağdaş olan Mu'tezilî yazarlardan öğrenmekteyiz. Mütevekkil'in halife olduğu döneme kadar ilmi açıdan fikirlerin rahat bir şekilde dile getirilebildiği bir ortamda yaşayan İbnü'r-Râvendî, Bağdatlılar için zeki bir yabancı olarak görülüyordu.¹⁰⁷

İbnü'r-Râvendî tartışma yöntemlerini çok iyi biliyordu¹⁰⁸ ve daha önceden ait olmadığı bir geleneğin gizli aksiyomlarını ortaya çıkarma noktasında kelâmın en ince ayrıntılarına hakimdi.¹⁰⁹ Belli bir birikimle Bağdat'a gelen İbnür-Râvendî, ilmi şahsiyetinin oluşumunu önemli ölçüde Bağdat Mu'tezilesine borçluydu.¹¹⁰ Bu yüzden bulunduğu muhitte önce müspet sonra menfi birtakım tepkiler doğurarak çağının unutulmaz simalarından biri oldu.¹¹¹

Ayrılığından önce İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezili düşünce içerisindeki önemi ve aktif ve göze çarpan bir şahıs olması hakkında herhangi bir şüphe ve anlaşmazlık bulunmamaktadır. Onun Mu'tezile içerisindeki yerine dönemin önemli Mu'tezilîlerinden olan Ebu'l Kâsım el-Belhî'nin ifadeleri ışık tutmaktadır. İbnü'n-Nedim'in aktardığına göre Ebu'l Kâsım el-Belhî, İbnü'r-Râvendî'nin kalemi çok güçlü ve seçkin bir Mu'tezili, mükemmel bir mütekellim ve Mu'tezile inancının analizi

¹⁰⁶ Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 44-45.

¹⁰⁷ Ess, "Ibn ar-Rewandî or the Making of an Image", 27: 9.

¹⁰⁸ Ebü'l-Hasan İshak b. İbrahim b. Süleyman b. Vehb El-Kâtib, *el-Burhân fî Vücûhi'l-Beyân* (Bağdat: y.y., 1387/1967), 235.

¹⁰⁹ Ess, "Ibn ar-Rewandî or the Making of an Image", 27: 9.

¹¹⁰ Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 45.

¹¹¹ Ess, "Ibn ar-Rewandî or the Making of an Image", 27: 9.

noktasında kabiliyetli ve ilmi aklından fazla bir şahsiyet olduğunu söyleyerek İbnü'r-Râvendi'nin ilmi bilgisinin derinliğine vurgu yapmaktadır.¹¹²

İbn Hallikân, Râvendi'nin kendi çağındaki faziletli insanlardan biri olduğunu, kelam alimlerinden oluşan bir topluluğa konuşmalar yaptığını ve güzel bir hitabının olduğunu söylemekte,¹¹³ Tevhidî (ö. 414/1023) ise usta bir kelamcı olarak tarif ederek Arap üslubuna olan hakimiyetini övmektedir.¹¹⁴ İbn Hallikân'ın İbnü'r-Râvendi ile ilgili olumsuz hiçbir şey söylememesinin sebebi olarak “İbn Hallikân'ın zındıkların zındıklıklarından bahsetmemesi” gösterilmektedir.¹¹⁵

İbnü'r-Râvendi yetenekli bir hatip ve etkileyici bir yazar olarak Mu'tezili teolojinin seçkin ve tanınmış bir açıklayıcısı oldu ve kaybolmuş pek çok eseri derledi. O, yalnızca dini ilimlerle yetinmeyerek zamanının entelektüel bilimlerinin çoğuyla da ilgilendi.¹¹⁶ İbn Kesîr ise bir yandan İbnü'r-Râvendi'nin Bağdat'ta zındıklığa dair kitaplar tasnif eden dinsiz bir kimse olduğundan bir yandan da fazilet ve üstünlüğünden bahsetmekte, bu faziletini ise dünya ve ahirette kendisine zarar verecek yollarda kullandığını söyleyerek onu eleştirmektedir.¹¹⁷

Tüm bunlar bize İbnü'r-Râvendi'nin Mu'tezilî sistemin kuram ve teorilerini tasarlama ve düzenleme noktasında oldukça yetenekli olduğunu göstermektedir. Mu'tezilî doktrinleri geliştirmek ve şekillendirmek için birçok yeni tez üretmesinin de onun bu yeteneğinin bir sonucu olduğu aşıkardır. Ayrıca yazdığı eserlerin sayısına ve konularının çeşitliliğine bakarak zamanının bilgili ve çok yönlü Mu'tezilîlerinden biri olduğu da rahatlıkla söylenebilir.

¹¹² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1997, 215-216.

¹¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1:94.

¹¹⁴ Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhidî, *el-Besâ'ir ve'z-Zehâ'ir*, thk. Vedat Kadı (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 183.

¹¹⁵ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 11: 204.

¹¹⁶ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 14.

¹¹⁷ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 11: 12.

4. İbnü'r-Râvendî'nin Eserleri ve Bunlara Yazılan Reddiyeler

İbnü'r-Râvendî'nin farklı fikirden kelamcılarla arasında geçen ilmi tartışmalarla ilgili pek çok eseri bulunmaktadır. İbn Hallikân onun yaklaşık olarak 114 eserinin bulunduğunu belirtmektedir.¹¹⁸ Bu eserlerin arasında kelam, felsefe, cedel, mantık, nahiv ve siyaset gibi alanların yanı sıra pozitif ilimlerle ilgili çalışmaları da bulunmaktadır.

İbnü'r-Râvendî Mu'tezile'den kopuş sürecinde yaptığı eleştiri ve saldırılarla ekolün sonraki metot ve anlayışına yön vermiştir. Ekolden ayrıldıktan sonraki yaşamı boyunca benimsediği fikirler ve izlediği yöntemle, Mu'tezile'ye karşıt bir pozisyonda durarak eski mezhebiyle mücadele etmiştir. Bu yüzden ekol tarafından insanları ilhada ve şüpheyeye götüren biri olarak tanımlanmıştır. Mu'tezile tarafından dışlanan İbnü'r-Râvendî, mensubu olduğu eski mezhebine karşı beslediği öfkeyi eserlerine de yansıtmış ve bu eserlerine yönelik reddiyeler yazılmıştır.

İbnü'n-Nedim onun eserlerini ilhadından önceki ve sonraki eserler olarak ikiye ayırmıştır. Ondan edindiğimiz bilgiye göre İbnü'r-Râvendî ilhadi görüşler içeren eserlerinin Ebu İsa b. Lâvî adlı Yahudi'nin isteği üzerine onun evinde yazmış, ölürken duyduğu pişmanlıkla tövbe etmiş ve tüm bu olanların arkadaşlarının kendisini meclislerinden dışlamasından ötürü duyduğu öfkeden kaynaklandığını belirtmiştir.¹¹⁹

İbnü'n-Nedim'den aktarılan eserlere bakıldığında İbnü'r-Râvendî'nin kendi pek çok eserine yine kendinin reddiye yazdığı göze çarpmaktadır. Ess, bu durumun İbnü'r-Râvendî'nin agresif tarzı ve entelektüel tavrının bir sonucu ve muhaliflerinin ona haksızlık yaptığının göstergelerinden biri olduğunu belirtse de¹²⁰ Stroumsa bu konuda aksini söylemektedir. Ona göre Müslümanların çoğu İbnü'r-Râvendî'nin bu tavrını saçma ve çıkarıcı eğilimlerinin bir sonucu olarak görmüşlerdir.¹²¹ Nitekim Abbâsî eserinde İbnü'r-Râvendî için, herhangi bir mezhebe bağlanmayıp İslam'ı inkâr ederek

¹¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1:94.

¹¹⁹ Ebü'l-Ferec Muhammed Ebu Yakup İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk: Yusuf Ali Tavit (Beirut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 301-302.

¹²⁰ Ess. "İbn ar-Rewandî or the Making of an Image", 27: 13.

¹²¹ Stroumsa, *Freethinkers*, 73.

Yahudiler için dört yüz dirhem karşılığında *Kitâbü'l-Basîre*'yi yazdığını ve bu paraya ek olarak yüz dirhem daha verilince eseri yazmayı bıraktığını söylemiştir.¹²²

Kadî Abdülcebbâr, İbnü'r-Râvendî ve Râzî (ö. 313/925) gibi Rasulullah'ı yalanlayan ve diğer nebileri eleştiren eserlerin İslam devletinin en güçlü ve hâkim olduğu dönemlerde yazıldığını ve bir harfi bile değiştirilmeden Müslüman dükkanlarında açık bir şekilde sergilendiğini söylemektedir. Bu kişiler kitaplarını gizlilik ve korku içerisinde ve kimin yazdığını açıklamadan takma bir isimle ortaya koymuşlardır. Nitekim bu yazarlardan biri olan Ebû İsâ el-Verrâk'ın eserinin başlığı *Tasnîfu'l-Garibi'l-Maşrîgi* (Bilinmeyen Bir Doğulunun Eseri) şeklindedir.¹²³

Sonuç olarak İbnü'r-Râvendî'nin bazı aykırı fikirleri savunduğu eserler yazmasının birtakım sebepleri bulunmaktadır. İbnü'r-Râvendî'yi eleştirenlerin bir kısmı onun eserlerini sırf maddi amaçla Yahudilerden aldığı paralara karşılık yazdığını, bir kısmı kendisinin de Yahudi ve Mecusi olduğunu ve bu sebeple bu fikirleri savunduğunu kimisi de kendi döneminde Mu'tezile'nin lideri olma sevdasını gerçekleştiremediği için İslam'a karşı böyle menfi bir tavır takındığını iddia etmektedirler. Bununla beraber İbnü'r-Râvendî ve onun gibilerin eserlerini İslam dünyasında Berâhime'den veya Hindlilerin mezheb ve görüşlerinin işlendiği eserlerden etkilenerek ortaya koymaları da muhtemel görünmektedir.¹²⁴

İbnü'r-Râvendî'nin çeşitli Müslüman zümreler tarafından hakkında çıkartılan iddialar sonucunda eserlerinin yakılması sebebiyle kitaplarından hiçbiri elimize müstakil olarak ulaşmamıştır. Biz, İbnü'r-Râvendî'nin fikir ve inanç hayatının aşama aşama değişen çizgisini, asıl metinleri elimizde bulunmayan eserleri hakkındaki bilgileri, farklı eserlerden yapılan nakiller, klasik bibliyografyalar ve yazılan reddiyeler sayesinde edinmekteyiz. Bu nakiller aracılığıyla onun *Kitâbü'z-Zümürriid*

¹²² Abbâsî, *Me'âhidu't-Tensîs*, 1: 155.

¹²³ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed (ö. 415/1025), *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, trc. M. Şerif Eroğlu-Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 686.

¹²⁴ Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 91.

ve *Fadîhatü'l-Mu'tezile* isimli eserleri parça parça da olsa günümüze ulaşmıştır.¹²⁵ Bu bilgiler ışığında İbnü'r-Râvendî'ye ait olduğu nakledilen eserler şunlardır:¹²⁶

Fadîhatü'l-Mu'tezile: İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile mezhebine karşı amansız bir mücadeleye giriştiği bu eser,¹²⁷ Câhız'ın *Fazîletü'l-Mu'tezile* isimli eserine reddiye olarak yazılmıştır. Eserin içeriği Mu'tezili alim Hayyât'ın yazmış olduğu, *el-İntisâr ve'r-Red alâ İbnü'r-Râvendî el-Mülhid* isimli reddiye sayesinde bilinmektedir.¹²⁸ Hayyât eserde; âlemin hudûsu, rec'at, sahabeye ta'n ve tekfir, Mu'tezile'nin uluhiyet ve nübüvvet anlayışlarına saldırı, Hz. Ali'nin ilah olarak görülmesi, Allah'ın bir surete intikal etmesi, Mu'tezile'nin ileri gelenlerine yapılan eleştiriler ve Câhız'ın İslam'ı dejenere ettiğine dair iddialar bulunduğu bahsetmektedir.

Kitâbu't-Tesaffuh: Eserin ismi *el-Fihrist*'te geçmemektedir, Kadî Abdülcebbar'dan İbnü'r-Râvendî'nin böyle bir eserinin olduğu aktarılmaktadır.¹²⁹

Kitâb fi't-Tevhîd: Hayyât *İntisâr*'da, Râvendî'nin peşine casus tahsis edilince öldürülmekten korktuğu için Müslümanlar arasında beğenilsin diye bu eseri yazdığını söylemektedir.¹³⁰

Kitâbü'z-Zümürriid: Brahmanlar'ın dilinden nübüvveti inkâr eden delillerin ve bunlara karşı nübüvveti ispat eden delillerin yer aldığı eserdir. İmam Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhid* isimli eserinin “Nübüvvet Konuları” başlıklı ikinci bölümünde Brahmanlar'ın dilinden aktarılan fikirler Ebû İsmâ el-Verrâk'a, peygamberliği ispat etmeye yönelik olan cevaplar ise İbnü'r-Râvendî'ye nispet edilmektedir.¹³¹ Bununla beraber İbnü'r-Râvendî'nin *İsbâti'r-Rusûl* ve *Nakdü'z-Zümürriid* adında bir eser kaleme aldığı da İbnü'n-Nedim tarafından kaydedilmektedir. Belhî'den naklen *el-*

¹²⁵ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 7.

¹²⁶ Eserlerin ayrıntılı listesi için bk. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 302.

¹²⁷ Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, 48.

¹²⁸ Abdülemir el A'sem *Kitâbu'l İntisâr*'dan yaptığı alıntılarla *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'yi kısmî pasajlar halinde birtakım açıklamalarla neşretmiştir. Bk. *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, Dımaşk, 2010.

¹²⁹ Kadî Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 120.

¹³⁰ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 13.

¹³¹ Mâtürîdî, Ebu Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2002, 242-252.

Fihrist'te İbnü'r-Râvendî'nin kendi kendini yalancı çıkardığı ve Hayyât'ın da aksini ispat ederek kitabı çürüttüğü belirtilmektedir.¹³²

Hayyât'a göre İbnü'r-Râvendî *Kitâbü'z-Zümürriid*'de İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed peygamberlere dair ayetler zikrederek onların mucizelerinden bahsetmiş, mucizelerin tuhaf hileler olduğunu, bunları yapanların da hilekâr sihirbazlar olduğunu söyleyerek onlara dil uzatmıştır.¹³³ Ebû Ali Cübbâî'nin de esere bir reddiye yazdığı ve isminin *Nakdü'z-Zümürriide* olduğu rivayet edilmektedir.¹³⁴ Cübbâî eserin isimlendirilmesini tuhaf bularak ilmî bir esere cevher ismi verilmesinin cehalet anlamına geleceğini ve ilmin mücevherle kıyaslanamayacak kadar kıymetli olduğunu söyleyerek İbnü'r-Râvendî'yi eleştirmiştir.¹³⁵

Cübbâî'ye göre eserde beyinsizlikten, yalan ve iftiradan başka bir şey bulunmamaktadır. Cübbâî, İbnü'r-Râvendî'nin eserinde alemin kıdemi, yaratıcının nefyi, dehriyenin fikirlerinin savunulması ve tevhid ehlinin reddedilmesi, Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in kötülenmesi ve reddedilmesi gibi on yedi konuda yazılan aykırı mevzuların yer aldığını belirtmektedir. Ona göre İbnü'r-Râvendî Peygamber efendimizin nübüvvetinin asılsızlığını söyleyerek Kur'an'a dil uzatmış, Yahudi ve Hıristiyanlara dair kitaplar yazmış ve bu eserlerinde Hz. Peygamber'in nübüvvetinin iptali konusunda Yahudi ve Hıristiyanları destekleyici deliller ileri sürmüştür. Ayrıca İslam'dan çıktığına dair kesin deliller içeren kitaplar da telif etmiştir.¹³⁶

Kitâbü'd-Dâmiğ: İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerîm'i aşağılayan, içeriğiyle alay eden, Kur'an'ın nazmını kötüleyen ifadelerden oluşan eserde ulûhiyete dair ayetlerde birtakım tenakuzlar bulunduğu, Kur'an'da cennet hakkında yapılan tasvirlerin yeterince çekici olmadığı ve ahlaki ilkelere uymayan tanımlar yapıldığı öne sürülmüştür. İbnü'r-Râvendî'ye göre Kur'an'ın belagat ve fesahati yetersiz olduğu için mucizevi ve evrensel değil, itibârîdir. Kur'an-ı Kerim fasih kabul edilse bile bu ancak

¹³² İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 301.

¹³³ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 2-3.

¹³⁴ Osman Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 192-193.

¹³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 109.

¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 111.

bir Arap için anlam ifade eder, dolayısıyla bunun Arapça'yı bilmeyen biri için hiçbir anlamı yoktur.¹³⁷

İbnü'r-Râvendî'nin *Kitâbü'z-Zümürriid* ve *Kitâbü'd-Dâmiğ*'den aktarılan bölümler sebebiyle zındık olduğu düşünülmüştür.¹³⁸ Ebû Ali Cübbâi bu kitaba eleştiri mahiyetinde bir eser kaleme almış, Kâdî Abdülcebbâr ise bu eserden Şûrâ sûresi 11. âyetin¹³⁹ üslûbunu eleştiren bir pasaj almıştır.¹⁴⁰ İbnü'n-Nedîm İbnü'r-Râvendî'nin kendi eserine reddiye olarak *Nakdü'd-Dâmiğ* adlı bir reddiye yazmaya başladığını fakat bu eseri tamamlayamadığını aktarmaktadır.¹⁴¹ İbnü'l-Cevzî eserin içeriği hakkında bilgiler verse de *el-İntisâr*'da bu eserden hiçbir şekilde söz edilmemesi İbnü'r-Râvendî'nin eseri Bağdat'tan ayrıldıktan sonra yazmış olabileceğini düşündürmektedir.

Kitâbü't-Tabâi fi'l Kimyâ'i: İbnü'r-Râvendî bu eserde tabiatların filleri meselesinde Basra Mu'tezilesinden olan Muammer b. Abbâd ile paralel fikirler belirtmektedir.¹⁴²

Edeb el'Cedel: Farabi bu esere *K. er-Redd 'alâ'-Râvendî fi edeb el-cedel* isimli bir reddiye yazmıştır.¹⁴³ J. Van Ess'e göre Farabi hemen hiçbir teoloğu sevmezdi. Buna rağmen İbnü'r-Râvendî onun muhatap alıp açık bir reddiye yazarak onurlandırdığı tek teologtur.¹⁴⁴

Kitâbü'l-Basîre: İbnü'r-Râvendî'nin Yahudiler için para karşılığında İslam'a saldırı amaçlı yazdığı düşünülen kitaptır.¹⁴⁵

Kitâbü'l-Ferîd: İbnü'r-Râvendî bu eserde mütevâtir haberin değerini

¹³⁷ Bedevî, *Min Tarihi'l İlhâd fi'l İslâm*, 87, 103.

¹³⁸ Henri Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 230.

¹³⁹ "O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da (kendilerine) eşler yaratmış ve bu şekilde çoğalmanızı sağlamıştır. O'na benzeyen hiçbir şey yoktur. O işitendir, görendir." (Şûra, 42/11)

¹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 109; Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid*, nşr. Emin el-Hulî (Kahire: y.y., 1380/1960), 16: 389-394.

¹⁴¹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 302.

¹⁴² Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 56; Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 183.

¹⁴³ Larry Miller, "Al-Farâbî's Dispute about the Adab al-Jadal", 185. Müjgan, Cunbur v.dğr. *Farabi Bibliyografyası* (Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973), 37.

¹⁴⁴ J. Van Ess, "Al-Farabi and Ibn al-Rewandî", *Hamdard Islamicus*, 3/4 (1980): 3.

¹⁴⁵ Abbâsî, *Me'âhidu't-Tensîs*, 1: 155.

tartışmaktadır. İçeriğini Ebu Hâşim el-Cübbâi'nin (ö. 321/933) yazdığı reddiye sayesinde öğrendiğimiz eserde İbnü'r-Râvendî, Yahudi-Hıristiyan inancına göre Hz. İsa'nın öldürüldüğüne dair inancın mütevâtir bir haber olduğunu fakat bununla İslam inancının ters düştüğünü söylemiştir.¹⁴⁶ İbnü'l-Cevzî'den aktarıldığı kadarıyla İbnü'r-Râvendî'ye göre Müslümanların nübüvveti ispat şekilleri yetersizdir. Herhangi bir kişinin Öklides veya Batlamyus'un kitabını getirerek "buradaki tezlerin aksini iddia eden bunların bir benzerini getirsin" demesi ikna edici değildir bu yüzden Kur'an ile meydan okumak da aynı şekilde ikna edici değildir. Bir kitabın doğru olduğu ancak akli tenkit ve tahlillerle anlaşılabilir.¹⁴⁷ Hayyât'ın bu esere bir reddiye yazdığı *el-Fihrist*'te aktarılmaktadır.¹⁴⁸

Kitâbü'l-Lü'lü'e: Hareketlerin sonluluğundan bahsetmektedir.¹⁴⁹ Akli başında olduğu dönemde yazdığı bir eser olduğu düşünülmektedir. İlk kez Ebü'l-Hüzeyl tarafından ortaya atılan hareketlerin sonluluğu meselesi Mu'tezile arasında çok tartışılmıştır.¹⁵⁰

Kitâbü'l-Mercân fi'htilâfi ehli'l-İslâm: Ebü'l-Alâ el-Maarrî *Risâletü'l-Ğufrân* isimli eserinde bu kitaptan bahsetmektedir.¹⁵¹ İbnü'r-Râvendî bu eserindeki düşüncelerine *Nakdü'l-Mercân* adında bir reddiye yazmıştır.¹⁵²

Kitâbü'l-İmâme: *El-Fihrist*'te eserin İbnü'r-Râvendî'nin aklının başında olduğu döneme ait olduğu belirtilmektedir.¹⁵³ İbnü'r-Râvendî bu eseri Mu'tezileden ayrıldıktan sonra Râfizilerin saflarına katılmasıyla Râfizilerin gözüne girmek için yazmıştır.¹⁵⁴ Abdülcebbâr'dan nakledildiğine göre İbnü'r-Râvendî eserde muhacir ve ensardan berî olma konusunda Râfıza'nın görüşünü desteklemektedir.¹⁵⁵ *El-Muntazam*'da *Kitâbü İmâmeti'l-mefdûl* olarak geçen eserdeki imamet görüşünü

¹⁴⁶ Kadî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 16: 27-30.

¹⁴⁷ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 302; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 109, 111.

¹⁴⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 302.

¹⁴⁹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 302; Abbâsî, *Me'âhidu't-Tensîs*, 1: 156.

¹⁵⁰ H. S. Nyberg, Önsöz, 33.

¹⁵¹ Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 183.

¹⁵² İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 302.

¹⁵³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 301.

¹⁵⁴ H. S. Nyberg, Önsöz, 33; Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 102

¹⁵⁵ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 434, 978.

reddetmek amacıyla Ebû Ali el-Cübbâi “*Nakzü’l-İmâme alâ İbnü’r-Râvendî*” adlı bir reddiye yazmıştır.¹⁵⁶

İctihâdi’r-Re’y: Ebû Sehl en-Nevbahtî’nin bu esere bir reddiye yazdığı kaydedilmektedir.¹⁵⁷

Kitabü’t-Tâc: Kıdem konusunda yazılan kitapta,¹⁵⁸ İbnü’r-Râvendî müessire delalet eden herhangi bir şeyin olmadığı, cismani âlemin ezeli olarak kadim olduğu ve eşsiz ve kadim bir yaratıcısının bulunmadığı, âlemin bir yaratıcısı olduğunu kabul eden birinin muhal bir fikir öne sürdüğünü ve çelişkiye düştüğünü iddia etmektedir. Hayyât, İbnü’r-Râvendî’nin bu kitapta dehrîlerle aynı düşüncüyü paylaştığını belirtmektedir.¹⁵⁹ Ebu Sehl en-Nevbahtî bu esere *Kitâbu’s-Subk* adında bir reddiye yazmıştır.¹⁶⁰ Ebu’l-Hasan El-Eş’arî’ye ise, *Nakzü’t-Tâc ‘alâ İbni’r-Râvendî* ve ayrıca *fi’n-Nakz ‘alâ İbni’r-Râvendî fi İbtâli’t-Tevâtür* isimli bir reddiye daha nisbet edilmektedir.¹⁶¹

Kitâb fi’r-red ale’n-Nahviyyin: Nahiv alimi Müberred’den ders gördüğü söylenen İbnü’r-Râvendî’nin birtakım gerekçeler göstererek nahiv ilminde akla pek fazla ihtiyaç olmadığını ileri sürdüğü reddiyesidir.¹⁶²

Kitabü’t-Ta’dil ve’t-Tecvîr: İbnü’r-Râvendî’nin eleştirilmesine sebep olarak gösterilen eserlerinden bir tanesidir. Hayyât, İbnü’r-Râvendî’nin bu eserinde, kulların birtakım hastalıklarının ve başlarına gelen bela ve fakirlik gibi dertlerin Allah’ın hikmeti içindeki yerini sorgulayarak, ilâhî hikmeti inkâr ettiğini belirtmektedir. Ona göre birisine itaat etmeyeceğini bilmesine rağmen kendisine itaati emreden ve kendisine boyun eğmeyip inkâr eden birisini ebedi olarak cehennemde cezalandıran bir Tanrı ancak hikmetli olmayan bir sefihtir.¹⁶³

Eserde İbnü’r-Râvendî’nin İslam’daki uluhiyyet anlayışının mı Mu’tezile’nin anlayışının mı eleştirildiği belirsizdir. *El-Fihrist*’te Belhi’den naklen *Na’ti’l-Hikme*

¹⁵⁶ İbnü’l-Cevzî, *Kitâbü’l Muntazam*, 13: 117; Aydınlı, *Mu’tezile’de İmamet ve Siyaset*, 191.

¹⁵⁷ İbnü’n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 200.

¹⁵⁸ Kadî Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ’ili’n-Nübüvve*, 120.

¹⁵⁹ Hayyât, *Kitâbü’l İntisâr*, 2, 173.

¹⁶⁰ H. S. Nyberg, Önsöz, 34. İbnü’n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 200.

¹⁶¹ Ebü’l-Kasım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi’l-Müfterî*, nşr. Zâhid Kevserî (Beirut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1984), 135.

¹⁶² Kutluer, “İbnü’r-Râvendî”, 183.

¹⁶³ Hayyât, *Kitâbü’l İntisâr*, 2.

*Sıfatü'l-Kadîm Te'âlâ ve Celle İsmuhû fî Teklîfi Halkihî Emrehû ve Nehyehû*¹⁶⁴ ve Kadî Abdülcebbâr'dan *Na'ti'l-Hikme* isimli eserler zikredilmektedir ki bu iki eserin aynı kitap olduğu kabul edilmektedir. Fakat H. S. Nyberg' göre *el-Fihrist*'te geçen isim yanlıştır ve doğrusu *Abesi'l-Hikme Seffehe fihî el-Kadîm Te'âlâ ve Celle* olmalıdır. İbnü'l-Murtazâ tarafından *Ba'sü'l-Hikme* olarak zikredilen bu eser Belhî'ye göre Hayyât tarafından yerle bir edilip çürütülmüştür.¹⁶⁵ Ebu Sehl en-Nevbahtî tarafından bu esere *Kitâbü Nakz Abesi'l-Hikme alâ İbni'r-Râvendî* isimli bir reddiye yazıldığı nakledilmektedir.¹⁶⁶

Kadîbi'z-Zeheb: İbnü'n-Nedim bu eseri lanetli eserler listesinde zikretmektedir. Hayyât'ın buna reddiye yazdığını ve eserde Allah'ın eşyalar hakkındaki bilgisinin muhdes olduğu ve kendisi için bir ilim yaratmadığı müddetçe âlim olmadığı fikirlerinin bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁶⁷

Kitâbü'l-Ğârûf: Kadî Abdülcebbâr'ın ismini *Kitâbü'l-Hârûf* olarak naklettiği eserde kelam tartışmalarının yararsız olduğundan söz edilmektedir. Esere Hayyât ve Cübbâi reddiye yazmıştır.¹⁶⁸

Kitâbü İhticâc li-Hişâm b. el-Hakem: İbnü'r-Râvendî'nin düşünce değişiminde önemli etkilerinin olduğu düşünülen Hişâm b. el-Hakem'in fikirlerini savunduğu eseridir.¹⁶⁹

Kâtip Çelebi İbnü'r-Râvendî'nin *Kitâbü'z-Zîne* isimli bir eserinin olduğunu söylemektedir.¹⁷⁰ İbnü'r-Râvendî'ye Ebu'l Kasım el Belhî'nin *Islahu Galatı İbni'r-Râvendî*¹⁷¹ ve en-Nakd alâ İbn Râvendî¹⁷² ve Kindî'nin *Risâletü'r-Red alâ Delâilü'l-Mülhidîn*¹⁷³ isimli reddiyeler yazdıkları da kaynaklarda belirtilmektedir.

¹⁶⁴ İbnü'n Nedim, *el Fihrist*, 1997, 216.

¹⁶⁵ H. S. Nyberg, Önsöz, 34-35.

¹⁶⁶ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 200.

¹⁶⁷ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 301-302.

¹⁶⁸ Kadî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 12: 177-178; Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 183.

¹⁶⁹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 302.

¹⁷⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2:1423.

¹⁷¹ Safedî, *Kitabu'l- Vâfi bi'l-Vefeyât*, 17: 26.

¹⁷² Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 138.

¹⁷³ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1988), 91.

Bunların dışında İbnü'n-Nedim tarafından İbnü'r-Râvendî'ye şu eserler de nisbet edilmektedir:¹⁷⁴ *Kitâbü'l-Esmâ ve'l-Ahkâm*, *Kitâbü'l-Cümel*, *Kitâbü İsbât Haberi'l Vâhid*, *Kitâbü'l-Ahbâr ve'r-red alâ men Ebtale't-Tevâtür*, *er-Red 'alâ men nefyi'l-Ef'âl ve'l- Â'raz*, *Kitâbü'l-Hâs ve'l-âm*, *Mesâil ale'l Hişâmiyye*, *Kitâbü'l-İstitâ'a*, *Kitâbü Halkı'l-Kur'ân*, *Keyfiyyeti'l-icmâ ve Mâhiyyetih*, *el-İbtidâ ve'l-İ'âde*, *Kitâbü'r-Rü'ye*, *en-Nüket ve'l-Cevâbât ale'l-Menâniyye*, *Kitâbü Keyfiyyeti'l-İstidlâl*, *er-Red alâ men kâle bi-Remyi'l-Hareke bi-Basarih*, *Hikâyeti Kavli Mu'ammer ve İhticâcihî fi'l-Me'ânî*, *er-Red alâ Mu'tezile fi'l Va'id ve'l Menzileti beyne'l Menzileteyn*, *Kitâbü'l-Bekâ ve'l-Fenâ*, *Kitâbü Lâ şey illâ Mevcûd*, *Fesâdü'd-Dâr ve Tahrîmü'l-Mekâsib*, *Kitâbü'l-İnsân*, *er-Red ale'z-Zenâdika*.

5. İbnü'r-Râvendî'nin Eserlerinde Kullandığı Kelâmî ve Felsefî Yöntem

İbnü'r-Râvendî'de hâkim olan tartışmacı eğilim (cedel), eserinde Mu'tezile eleştirisi veya Şia savunması yaptığını düşünmemize sebep olmaktadır. Onun metodu öncelikle konuyla ilgili tespitleri ortaya koymak, kimi zaman muhaliflerinin savunduğu tezleri sıralamak, kimi zaman da diğer mezheplerin doktrinleriyle kıyas etmek suretiyle bir sonuca varmak şeklindedir. O, Müslümanların Şiilik, Haricilik, Mürcie, Mu'tezile ve Ashabu'l-Hadis olmak üzere beş mezhebe ayrıldığını savunmaktadır.¹⁷⁵

Ortaya koyduğu argümanlarda mezheplerin tezlerini reddettiğini ve onların hatalarını ve yanlışlarını ortaya çıkardığını söyler. Anlaşılan o ki, İbnü'r-Râvendî'nin düşünce sistemi, İslam mezheplerindeki özgün fikirlerin sıralanarak Müslümanların mutabakatına dayanan mantikî sonuçların çıkarılmasını sağlamak üzerine kuruludur.¹⁷⁶

Onun tartışmacı yaklaşımı Mu'tezile inancındaki çelişkileri ve tutarsızlıkları ortaya koymanın ötesine geçen "tartışmış olmak için tartışmak"tır. Bu tutum, iki muhalif görüşün zikredildiği ve salt hakikate ulaşmak gibi bir şeye yeltenilemeyeceği

¹⁷⁴ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 302.

¹⁷⁵ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 41.

¹⁷⁶ A'sem, İbnü'r-Râvendî'nin *Fadihât*'ında Müslümanların sahabeye yönelik bakış açılarına ilişkin farklı fikirleri sıralayarak gösteren pek çok örnek bulunduğunu belirtmektedir. A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 41.

sonucuna varılan Sofistlerin usulünü sıklıkla kullanıyor olmasının bir yansımasıdır. İbnü'r-Râvendî'nin eserlerinin pek çoğu bu tartışmacı yöntemi benimsemiştir fakat bunlardan “*edeb el-cedel*” isimli eseri tartışma işlem ve tekniklerini öğrenmeyi isteyenler için rehber olma işlevi gören eserlerden bir tanesidir.¹⁷⁷

İbnü'r-Râvendî hiçbir doktrinin tamamen yanlış olmadığını, her görüşte mutlaka bir gerçeklik payı bulunduğunu savunmaktadır. Bu yüzden ona göre Mu'tezililer de Şiîlerin tamamen yanlış olduğunu iddia edip onları kötüleyerek aslında yanılığa düşmüşlerdir. İbnü'r-Râvendî Mu'tezile'yi eleştirirken Mu'tezile'nin fikirlerinin mantıksal olarak tutarsız veya yanlış olduğunu açıkça belirtir veya bu tutarsızlıkları cevap beklemezsiniz etkili olmak için sorduğu sorular yoluyla ortaya koyar.¹⁷⁸

İbnü'r-Râvendî *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'de, Mu'tezilenin iddialarını mantıksız ve saçma bulduğunda eleştirici bir tarzda, bu iddiaların İslam'ın temel kaynaklarından biriyle çeliştiğini düşündüğünde ise onları geleneksel tarzda eleştirir ve o, bunu yaparken *reductio ad absurdum* (abese irca)¹⁷⁹ yöntemini kullanıyor gibi görünmektedir.¹⁸⁰ Ortaya konulan fikirleri ve onların savunucularını ayrı ayrı ele alıp diyaloglar oluşturarak düşüncelerini aktaran İbnü'r-Râvendî'nin *Kitâbü'z-Zümürriid* isimli eserine baktığımızda peygamberliği ve mucizeyi onaylayan ve reddeden ve isimleri bilinmeyen iki kişinin diyaloglarından oluştuğu görülmektedir.¹⁸¹

İbnü'r-Râvendî Mu'tezile'yi eleştirirken onları savunan farklı grupların iddialarını da ele alarak yorum yapması onun tartışma yönteminin ne kadar esnek olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İbnü'r-Râvendî, en makul çürütme yöntemlerini

¹⁷⁷ Larry Miller, “Al-Farâbî's Dispute about the Adab al-Jadal”, *Acts of the International Symposium on Ibn Turk, Khwârezmî, Fârâbî, Beyrûnî and Ibn Sînâ*: (Ankara, 1990), 185-186.

¹⁷⁸ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tezilah*, 42-43.

¹⁷⁹ Aristo'nun sıkça kullandığı *Reductio ad absurdum* (olmayana ergi, abese irca, saçma olana indirgeme) yöntemi, bir ifade veya yargının çelişğine döndürülmüş halinin öncül olarak alınarak, geriye kalan diğer önermenin yanlış olması sonucunda, ele aldığımız sonucun doğruluğunun ispatlanmasıdır. İki kişi, grup, taraf ya da görüşle gerçekleşen bu yöntem, cedeli düşüncenin kullandığı önemli bir kıyas türüdür. Murat Kelikli “Aristoteles'te Abese İrca Yöntemiyle İspatlama”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 23 (Mart 2013): 91-105.

¹⁸⁰ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tezilah*, 43.

¹⁸¹ Paul Kraus, "Beitrage zur islamischen Ketzergeschichte" 14/2 (1933): 110-120; Abdurrahman Bedevi, *Min Târîhi'l-İlhâd fi'l-İslâm* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1945), 99-112.

kullanarak kendisini okuyanların ilgisini çekecek kapsamlı bir teknik ortaya koymaya çalışmıştır.

İtalyan şarkiyatçı Francesco Gabrieli, ilhadın basit sapkınlıklardan farklı olarak İbnü'r-Râvendî ile beraber gündeme geldiğini söylemektedir. İbnü'r-Râvendî'den öncekiler gizli Maniheist inançlar taşıyor ve her anlamda sapkınlığı temsil ediyor olsalar da esasında ulûhiyet yani Allah'ın varlığı üzerinde tartışmamışlardır. Gabrieli'ye göre uluhiyeti reddedip ilk kez tartışmaya açarak bu düşünceleri felsefi temeller üzerine oturtan İbnü'r-Râvendî'dir.¹⁸²

İbnü'r-Râvendî'ye atfedilen alemin kadim olması, ilahi hikmetin aklen temellendirilemeyeceği, düalizmin (maniheizm) tevhide (monoteizm) olan üstünlüğü gibi fikirler usta ve hatırı sayılır bir Mu'tezile kelamcısı olan düşünürün, araştırmacı ruhunun sonunda ortaya çıkan ciddi şüpheleri nedeniyle kelamcılarının verdiği hazır cevapların ve muğlak formüllerin artık onu tatmin edemediği izlenimini uyandırmaktadır.¹⁸³

İbnü'r-Râvendî'nin bu şüpheciliği inkârî bir şüphecilik değil de Descartes'in de doğruluğu ve kesinliği açık olana ulaşmada araç olarak kullandığı yöntem olan ve aynı zamanda diyalektik ve cedelde de kullanılan metodik şüphecilik olabilir. Metodik şüphecilikte bilinen her şey reddedilmez, yalnızca kesin olmayan şeylere inanmaktan kaçınılır. Amaç inançları reddetmek değil onlardan şüphe etmektir.¹⁸⁴ İnançların temellendirildiği ilkelerin varlığından ziyade bunların kesinliğini ölçmeye yarayan bu metot, Gazzâlî gibi pek çok İslam alimi ve filozof tarafından da kullanılmıştır. Fakat İbnü'r-Râvendî'nin bu şüphelerinin inkârî mi metodik mi olduğu elimizdeki bilgilerle net olarak anlaşılamamaktadır.

¹⁸² Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, 14-15.

¹⁸³ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, trc. Kasım Turhan (İstanbul: Ayışığı Yayınları, 1998), 112.

¹⁸⁴ Çiğdem, Yıldızdöken, Şüpheden Kartezyen Düşünceye Giden Yol, *Mavi Atlas Dergisi*, 5/1 (2017): 50-52.

İKİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'R-RÂVENDİ'NİN MEZHEPSEL SERÜVENİ

Mu'tezile, Abbasilerin ilk yıllarında özellikle Me'mûn ve sonrasındaki dönemde ihtişamının doruk noktasına ulaşmıştı. Halifeler onları görevlendiriyor, meclislerine çağırıyor ve diğer alimlerden üstün görüyorlardı. Mütevekkil'in halife olması ile birlikte, Mu'tezilî hakimiyetin parçalanmaya yüz tuttuğu ve gözden kaybolmaya başladığı bir dönemde yaşayan İbnü'r-Râvendî'nin düşünce grafiğine dönemsel olarak baktığımızda Şîi ve Mu'tezilî fikirler arasında gidip gelen karmaşık ve inişli çıkışlı bir hayatı olduğu veya böyle lanse edildiği görülmektedir. İbnü'r-Râvendî'nin görüşlerini tam ve doğru olarak tespit edebilmemizi güçleştiren birkaç temel nokta bulunmaktadır.

Hakkındaki iddialardan dolayı eserlerinin elimize ulaşmaması neticesinde onun fikirlerini kendi eserlerinden değil de onun görüşlerine reddiye olarak yazılan eserlerden öğreniyor olmamız, kaynakların aslından bilgi edinmemize engel teşkil etmektedir. Bir diğer nokta ise hakkında yazılanlar incelendiğinde İbnü'r-Râvendî'nin fikirlerinin diğer din ve fırkalara mensup olanların görüşleriyle karıştırıldığı görülmektedir. İbnü'r-Râvendî'nin belirli bir fıkıh veya kelâm mezhebinin kurucusu veya mensubu olmaması da hakkında bilgi veren eserlerin çok sınırlı sayıda olmasına sebep olmuştur.¹⁸⁵

İbnü'r-Râvendî'nin düşüncelerindeki değişimler ve fikrî gelişimi göz önüne alındığında başlangıçta karşı çıktığı akımların görüşlerini daha sonra kabul etmesi ihtimal dâhilindedir. Onun İslâm dünyasında ilhadî olarak görülen düşüncelere ilgi gösterdiği, eserlerinde bu aşırı düşüncelere yer verdiği bilirse de kullandığı üsluptan bunları benimseyip benimsemediği hakkında kesin bir tespitte bulunmamız mümkün görünmemektedir.

İbnü'r-Râvendî, Mu'tezilî gelenek ile bazen uzlaşma bazen de çatışma içerisinde görülse de onun düşüncesini ana hatlarıyla Şîi gelenek şekillendirmiştir. Farklı ekoller arasında çeşitli görüşler geliştiren İbnü'r-Râvendî'nin düşünce sistemini ve mezhepsel değişimini kesin olarak belirlememiz oldukça güçtür. Fakat biz İbnü'r-Râvendî'nin

¹⁸⁵ Reşîd el-Hayyûn, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*, Londra: Dâru'l-Hikme, 2000, 374.

geçirdiği birtakım süreçleri farklı kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilerle tezimizde ortaya koymaya çalışacağız

1. İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile ile İlişkisi

Hayyât'ın *İntisâr*'ı ve Eş'arî'nin *Makalat*'ındaki bazı cümlelerden anlaşılacağı üzere, İbnü'r-Râvendî oldukça aktif bir Mu'teziliydi.¹⁸⁶ Ayrılmadan önceki dönemde Mu'tezilî alimlerle fikir alışverişlerinde bulunmuş ve onların bir kısmının da öğrenciliğini yapmıştır.

Bu isimlerden ilki Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'dir (ö. 218/833). Bişr b. Merîsî ile İbnü'r-Râvendî arasındaki ilişkiden Eş'arî *Makâlât*'ında bahsetmektedir.¹⁸⁷ Bişr halife Me'mûn'un arkadaşlarından birisidir ve Me'mûn halife olduktan sonra itibarlı bir mevkiye yükselerek ona danışmanlık yapmaya başlamıştır. Mu'tezile âlimlerini tanıtan tabakat kitaplarında ismine rastlanmayan Bişr, Mu'tezilî kaynaklarda genel olarak Mürciî kabul edilmiştir.¹⁸⁸

Sünniler ise Bişr'in itikadî mezhebi konusunda farklı bilgiler vermiştir. Hanbelî âlimler eleştirilerinde aşırıya giderek kendisini zındık, mülhid ve dinsiz olmakla suçlamış, bir kısmı Cehmiyye, Cebriyye veya Mürciyye mensup olduğunu söylemiş ve Yahudi olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁸⁹ A'sem, Merîsî'nin 218'de öldüğünü kabul etmeyerek İbnü'r-Râvendî'nin yaklaşık 225/840 yılından Merîsî'nin vefatına kadar onun ilim meclislerine katıldığını söylemektedir.¹⁹⁰

Bu isimlerden bir diğeri ise Ebû Hafs Amr b. Seleme el-Haddâd en-Nîsâbü'rî'dir (ö. 260/874). Melâmet ve fütüvvet hakkındaki düşünceleri ile tanınan ve ünlü bir sûfî olan Ebu Hafs da önceleri Mu'tezilî iken Şiiliğe geçmiştir. Hacca giderken sekiz arkadaşıyla birlikte Cüneyd el-Bağdâdî'yi (ö. 297/909) ziyaret etmek amacıyla Bağdat'a uğramış ve burada bir yıl kadar bir süre kalmıştır. Bu süreçte İbnü'r-Râvendî'yle tanışmış ve böylelikle İbnü'r-Râvendî de onun halkasına dahil olarak

¹⁸⁶ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 21, 45, 54, 56 vd.; Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 157, 201, 261.

¹⁸⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 144, 149.

¹⁸⁸ Ahmed b. Ali b. Sabit Hatib el-Bağdâdî (463/1071), *Târîhu Bağdâd* (Kahire: y.y., 1349/1930), 7: 66.

¹⁸⁹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7: 56-67; Ahmed Emin, *Duha'l İslam*, 1: 338.

¹⁹⁰ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 15.

öğrencilerinden biri olmuştur.¹⁹¹ Bunun sonucunda İbnü'r-Râvendî'nin Hafs'tan Mu'tezililiği ve Şiiliği sentezlemeyi öğrendiği söylenebilir.

Bir diğer isim ise Ebû İsâ el-Verrâk'tır. Hayyât, Verrâk'ın daha önceleri Mu'tezilî iken sonradan Maniheizm'e geçtiğini ve İbnü'r-Râvendî'nin hocası olduğunu söylemektedir.¹⁹² Kadî Abdülcebbâr da İbnü'r-Râvendî'yle Ebû İsâ el-Verrâk'ı ilişkilendiren ve onları İmamiyye alimleri arasında zikreden müelliflerden bir tanesidir.¹⁹³

Ebu İsâ ve İbnü'r-Râvendî arasındaki dostluk ve entelektüel ilişki her ikisinin de Mu'tezilî olduğu dönemde başlamıştı. Ebu İsâ, Şiiliğe İbnü'r-Râvendî'den önce geçerek onu fikirleriyle etkilemesi üzerine İbnü'r-Râvendî, Hayyât'ın ifadesiyle "Mu'tezile'nin izzetinden ilhad ve küfür zilletine düşmüş" ve Mu'tezile ile ilişkisini keserek Şiiliği seçmiştir.¹⁹⁴

1.1. Mu'tezile ile İlişkilendirilen Görüşleri

1.1.1. Allah'ın İlmî

İbnü'r-Râvendî her ne kadar Mu'tezile'den ayrılıp onlara reddiye yazsa da onların bütün görüşlerinden ayrılması mümkün değildi. Nitekim Eş'arî bu konudaki görüşlerini ele alırken İbnü'r-Râvendî'yi Mu'tezile alimleri arasında göstermektedir. Eş'arî'den aktarıldığı kadarıyla İbnü'r-Râvendî'ye göre kadim olan Allah ezelde eşyayı, cisimleri, cevherleri ve mahlûkatı bilir ancak bu bilgi bilinebilir olarak var olan her şeyin olduğuna değil, olacağına dair bilgidir. Yani bilinenler (ma'lumât) var olmadan önce de Allah tarafından bilinmekteydi. Bunların var olmadan önce Allah için bilinenler olarak ispat edilmesi, onları Allah'ın yaratmadan önce bilmesini göstermektedir. Ona göre takdir edilenler (maktûrât), var olmadan önce de Allah için maktûrâttır, emredilen emir bulunduğu için emredilen, nehyedilen de nehy bulunduğu için yasaklanan olmuştur. "Şey" in kendisine bağlı olan her şey, o şey var olmadan

¹⁹¹ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 97; A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 16.

¹⁹² Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 149.

¹⁹³ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 120.

¹⁹⁴ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 155.

önce herhangi şekilde isimlenemez ve vasıflanamaz.¹⁹⁵

Murad edilen şeyin meydana gelmesi için daha öncesinde bir iradenin bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla eşya ancak var olduğunda eşyadır, onların eşya olması, varlıklar aleminde bulunuyor olmasını gerektirmektedir. Bunların yokluk hallerinde veya henüz var olmadan önce eşya olarak isimlendirilmeleri imkansızdır.¹⁹⁶

İbnü'n-Nedim İbnü'r-Râvendî'nin *Kitâbü'l-Kadîbi'z-Zeheb* adlı eserinde bunun tam aksi bir görüşü savunduğunu, Allah'ın bilgisinin hâdis olduğunu ve eşyayı yaratmadan önce eşyaya dair herhangi bir bilgisinin olmadığı düşüncesinde olduğunu nakletmektedir.¹⁹⁷

1.1.2. İnsanın Filleri

Bazı görüş ayrılıklarına rağmen Mu'tezilenin çoğunluğu istitaatın (kudret) fiilden önce meydana geldiğini ve istitaatın fiile ve zıttına güç yetirme olduğunu söylemektedir. Eş'arî'den aktarıldığına göre son dönem Mu'tezile'sinden bazıları ve İbnü'r-Râvendî ise istitaatın fiille birlikte olduğunu iddia etmektedir. Herhangi bir şey meydana gelirken o şey için de o şeyin zıddı için de istitaat geçerlidir. Bir şeyin terkinin bulunması halinde, o terk meydana gelmediğinde o şeyin var olması caizdir.¹⁹⁸

Eş'arî'ye göre Havâtır konusunda Mu'tezile muhtelif fikirler ne sürmüştür. Bunlardan bir gruba ve İbnü'r-Râvendî'ye göre bir insan yaptığı, meylettiği, bir araya getirdiği veya sevdiği fiillere kendisini sevk edecek bir hâtıra(uyarıcı)¹⁹⁹ ihtiyaç duymaz. Eğer Allah kişiye çirkin gördüğü ve nefret ettiği şeylerle emrederse bu şeyler miktarınca sebepler yaratır. Meylettiği ve sevdiği fiillere şeytan bu kişiyi davet ederse, Allah şeytanın davetinin karşısında başka sebepler yaratarak şeytanın galip gelmesine engel olur. Allah bir kişide nefsinin çirkin gördüğü ve nefse nefret veren bir fiili işlemlerini isterse; birtakım nedenler yaratıp onları kişinin nefsindeki çirkin görmeden daha üstün kılarak arzu ettirildiği ve davet edildiği şeye tabi olmasını sağlar.²⁰⁰

¹⁹⁵ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn/İlk Dönem İslam Mezhepleri*, trc. Mehmet Dalkılıç & Ömer Aydın (İstanbul: Kocabalca Yayınevi, 2005), 157, 354.

¹⁹⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 157.

¹⁹⁷ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 216.

¹⁹⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 201.

¹⁹⁹ İnsanın iradesinin dışında zihnine gelen veya kalbinde hissettiği duygu ve düşünceler.

²⁰⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 311.

1.1.3. Tekvin ve Kur'an

Allah'ın zatı ile kaim olmayan tekvinin, mükevvenin aynı mı gayrı mı (yani yaratma fiilinin yaratılanla birlikte mi ondan ayrı mı) olduğu ve tekvinin bulunabileceği yer (mahal) konusunda birtakım tartışmalar yaşanmıştır. Mu'tezile tekvinin bulunacağı mahal konusunda ihtilafa düşmüştür. Sâbûnî'nin aktardığına göre bu konuda içlerinden İbnü'r-Râvendî ve Bağdat ekolü kurucusu Bişr b. el-Mu'temir tekvinin mükevvenin ötesinde bir anlamı olduğunu ve mükevvenen gayrı olan tekvinin hiçbir noktada bulunmadığını savunmuştur.²⁰¹

Eş'arî'nin aktardığına göre ise Kur'an mahlûktur diyenler Kur'an'ın mahiyeti noktasında ihtilaf etmiştir. Bu konuda İbnü'r-Râvendî, Kur'an'ın manalardan bir mana ve aynlardan bir ayn olduğunu kabul ettiğini ve Kur'an'ın cisim veya araz olmadığı, onu Allah'ın yarattığı düşüncesini benimsemiştir.²⁰²

2. İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den Ayrılması

2.1. Mu'tezile'ye Erken Dönemde Yazılan Reddiyeler

Mu'tezilî alimler yazdıkları pek çok kitapta argümanlarını Şiileri çürütmek ve Şiiliğe karşı olan tavırlarını netleştirebilmek amacıyla ortaya koymuş ve Şiilerin küfür, dinsizlik ve sapkınlıkla suçlanmasında büyük rol oynamışlardır. İbnü'r-Râvendî'den sonra sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar bu reddiyeleşme süreci artarak devam etmiştir.²⁰³ Mu'tezile'ye İbnü'r-Râvendî'den önce de erken dönemde reddiyeler yazılmış ve Mu'tezile'den ayrılarak farklı mezheplere geçişler olmuştur. Bu reddiyeleri kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

1- Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767)

*Kitâbu'r-Red 'ale'l-Kaderiyye*²⁰⁴

2- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767)

²⁰¹ Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtüridiyye Akâidi*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 87.

²⁰² Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 403.

²⁰³ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 12. Mu'tezile'ye karşı yazılan reddiyeler için bk. Sinanoğlu, "Reddiye", 34: 517.

²⁰⁴ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 222.

*Kitâbu'r-Red 'ale'l-Kaderiyye*²⁰⁵

3- İsa b. Ravzâ et-Tabî'i (ö. 158/775)

*Kitâbü'l-İmâme*²⁰⁶

4- Ebû Muhammed Hişâm b. el-Hakem el-Vâsîtî (ö. 179/795)

*Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile fî Amr b. Talha ve'z-Zübeyr*²⁰⁷

5- Abdullah b. Yezid el-Haricî

*Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile*²⁰⁸

6- Alî b. Mîsem et-Temmâr el-Esedî es-Sâbûnî (ö. 183/799'dan sonra [?])²⁰⁹

*el-Kâmil fî'l-imâme*²¹⁰

7- Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. en-Nu'mân (ö. 160/777 [?])

*Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile fî imâmeti'l-mefdûl*²¹¹

8- Yemân b. Rebâb el-Hâricî

*Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile fî'l-kader*²¹²

9- İbrâhim b. İshak el-İbâzî

*Kitâbü'r-Red 'ale'l-Kaderiyye*²¹³

10- Muhammed b. Umeyr Ebu Ahmed

*Kitâbü'l-İstîtâ'a ve'r-red alâ ehlü'l-kader ve'l-cebr*²¹⁴

²⁰⁵ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 251.

²⁰⁶ Bu eser önde gelen Mu'tezililerin İmamet konusundaki teorilerine karşı argüman sağlamaktadır. A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 20.

²⁰⁷ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 217-218.

²⁰⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 227.

²⁰⁹ Hayyât'a göre Mu'tezile âlimlerinden olan Ali el-Esvârî ile sürdürdüğü fikrî mücadelede Şia'nın imâmet görüşünü başarılı bir şekilde savunamamıştır. Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 99.

²¹⁰ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 21.

²¹¹ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 21.

²¹² İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 227.

²¹³ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 228.

²¹⁴ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 21.

11- Ebû Amr (Ebû Yahyâ) Hafs el-Ferd (ö. 204/820'den sonra)

*Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile*²¹⁵

12- Ebû Muhammed b. Saîd b. Küllâb el-Kattân el-Basrî (ö. 240/854 [?])

*Halku'l-ef'âl ve'r-Red 'ale'l-Mu'tezile*²¹⁶

13- Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855)

*er-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*²¹⁷

14- Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857)

*Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile*²¹⁸

Bu isimler, Mu'tezile'ye reddiye yazanların ya da Mu'tezile'den ayrılanların tercihlerinin daha çok Şii'lik yönünde olduğunu bizlere göstermektedir. İbnü'r-Râvendî'nin doğduğu ve yetiştiği bölge olan Horasan'da da Mu'tezile ile Şii fırkalar arasında çeşitli mücadeleler bulunmaktaydı. Benzer görüşler taşımaları sebebiyle iki mezhep arasında sıkı bir ilişkinin olduğu bilinse de aynı oranda fikrî bir çatışma da söz konusuydu. Dolayısıyla Mu'tezile ile Şia arasındaki anlaşmazlığın İbnü'r-Râvendî'nin *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'sinden önce de zaten var olduğu sonucuna varabiliriz.

2.2.İbnü'r-Râvendî'nin Câhız'a Tepkisi

Şiiliğe karşı Mu'tezile'nin tepkisini eserleriyle en iyi temsil eden Mu'tezililerden biri de Ebû Osmân Amr b. Mahbûb el-Câhız'dır. 150-160 (767-777) yılları arasında doğduğu tahmin edilen Câhız, 255/869'da Basra'da vefat etmiştir. Basra Mu'tezilesinin ileri gelen kelimcülerinden olan İbrâhîm en-Nazzâm (ö. 231/845) ve birlikte i'tizal konusunu çalıştığı Sümâme b. Eşres gibi Mu'tezile önderlerinin etkisi altında kelâma dair fikirleri olgunlaşmıştır. Arap edebiyatında en çok eser veren müelliflerin arasında sayılan Câhız; Zeydiyye, Râfıza, İbâziyye, Mürci'e, Cebriyye ve İmamiyye gibi itikadî mezheplerin görüşlerini naklederek eleştirmiş ve zındıklar,

²¹⁵ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 223-224.

²¹⁶ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 224.

²¹⁷ Ahmed b. Hanbel bu eserinde Cehmiyye adıyla Mu'tezile'nin fikirlerini çürütmeye çalışarak onları küfürle itham etmiştir. Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 517.

²¹⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 230.

Mecûsîler ve Maniheistler'le tartışmalar gerçekleştirerek diğer dinlere karşı da İslâm dinini savunmuş büyük bir kelâm âlimidir.²¹⁹ Bu konuyla ilgili olarak Ahmed Emin, Câhız'ın kendi dönemindeki bütün dinleri bildiği yorumunu yapmaktadır.²²⁰

Yazdığı bu eserler onun bilgisinin çokluğu kadar diğer doktrinlere ne denli karşı çıktığını da göstermektedir. Bu yüzden bazıları tarafından şüpheli, yalancı, hadis uydurmacısı ve bunların destekçisi olarak kabul edilmiştir. Tabiatçı felsefeye dayanan bilgi teorisini ve kendine ait birtakım kelâmî görüşlerini eleştirip bu görüşlere reddiye yazarların başında Ebû Ali el-Cübbâî ile oğlu Ebû Hâşim gelmektedir. Kadî Abdülcebbar özellikle bilginin zaruri oluşu meselesinde onu eleştirmiştir. İbnü'r-Râvendî ve Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-1038) ise çeşitli fikirlerinden dolayı Câhız'ın inançsız olduğunu iddia ederek onu tekfir etmişlerdir.²²¹

Siyasilerin değişmesi üzerine Mu'tezile iktidarının gözden düşmesini Mu'tezilîler kabullenememişlerdi ve eski iktidarlarının kaybolması üzerine hasımları onlara karşı saldırıya geçerek geçmişte uğradıkları baskının hesabını sordular. Bu zamana kadar halifelerle iyi ilişkileri olan ve halifeler tarafından değer verilen Câhız, Mu'tezile'ye yapılan suçlamalar ve dışlamalar karşısında Mu'tezile'yi savunmak ve kaybolan itibarlarını yeniden kazanmak amacıyla *Kitâbu Fadîleti'l-Mu'tezile* isimli eseri yazmıştır.²²²

Câhız İslam karşıtlarına düşman olduğu kadar Şiiiliğin de son derece muhalif bir rakibiydi. Bu yüzden o, dinsiz ve sapkın olarak gördüğü Şiiilere büyük bir hararetle saldıran müfrit bir Mu'tezilî izlenimi veriyordu.²²³ Bu sebeple eserini yazarken Müslüman mezheplerine karşı Mu'tezile'yi desteklemenin yanı sıra Mu'tezile'ye karşı yapılan Şii çalışmalarını da engellemeyi amaçlıyordu.

Câhız Şii doktrinlerini yıkmak amacıyla Şia'ya muhalif grupları destekleyen eserler de kaleme almıştır. Şiiiler'in iddialarına karşı ilk üç halifeyi savunduğu ve İsnâaşeriyye'nin Hz. Ali'nin ümmetin en üstünü ve imâmeti de en çok hak eden kişi

²¹⁹ Ramazan Şeşen/Yusuf Şevki Yavuz, *Câhız, DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 7: 21-24.

²²⁰ Emin, *Duha'l İslam*, 1: 410.

²²¹ Yusuf Şevki Yavuz, *Câhız*, 7: 25-26; Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 172.

²²² Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, H. S. Nyberg, Önsöz, 24.

²²³ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 24-25.

olduğu fikrini ve bu konuyla ilgili olarak ileri sürdükleri delilleri eleştiren *el-Osmâniyye* ve hilâfetin Hz. Abbas'ın soyundan gelenlerin hakkı olduğunu savunanların görüşlerini konu edinen *Kitâb fi'l-Abbâsiyye* bu eserlerden en önemlileridir.²²⁴

Onun Şiilere karşı gösterdiği bu fanatik muhalif tavrı, yalnızca Şîî âlimlerin²²⁵ tepkisini çekmekle kalmamış, Mu'tezili alimler tarafından da birtakım reddiyeler yazılmasına yol açmıştır.²²⁶ *Fadîleti'l-Mu'tezile*'nin hiçbir nüshası hayatta kalmadığı için eserde Şiiliğe karşı yapılan eleştirilerin gerçek mahiyeti tam olarak bilinmemektedir. Fakat İbnü'r-Râvendî'nin *Fadîhati'l-Mu'tezile*, Hayyât'ın *Kitâbu'l-İntisâr* ve Şerif el Murtaza'nın *eş-Şafi fi'l-İmame* isimli eserlerindeki alıntılardan eser hakkında birtakım bilgiler edinebilmekteyiz.²²⁷

Yapılan bu alıntıları tahlil ettiğimizde Câhız'ın iki noktayı ele almak için bu eseri yazdığı sonucuna varabiliriz:

- Şiilere karşı girişilen tartışma ve polemiklerde kazanılan zaferleri göstermek ve Mu'tezile'yi savunmak,
- Şiiliğin kendine göre bir tasvirini yapmak.

Câhız tüm bunları yaparken Şiiliğin içindeki ılımlıları, aşırı Şiileri ve inanç açısından radikal kabul edilen gulatı ayırmaksızın düşüncelerini ortaya koymuştur. Ve buna ek olarak Şiiliğin inançlarından olan teşbih, imamet, ismet, bedâ, rec'at, ümmetin tekfir edilmesi, sünnete muhalefet ve Kur'ân'da birtakım eksiklerin olduğuna dair iddiaları da eleştirmiştir.²²⁸

²²⁴ Ramazan Şeşen, "Câhız", 7:21.

²²⁵ Mûsâ en-Nehâî, Muhammed el-Belhî ve Ebû İsâ el-Verrâk 'ın *Nakzü'l-Osmâniyye* isimli eserleri ve Ebü'l-Ahvas el-Mısrî'nin *er-Red'ale'l-Osmâniyye*'si Şiilerin yazdığı reddiyelerdendir. Diğer reddiyeler hakkında bk. Ebü'l-Fezâil Ahmed b. Mûsâ b. Tâvûs, *Binâ'ü'l-Makaleti'l-Fâtumiyye fi Nakzi'r-Risâleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ali Adnânî el-Gureyfi (Beirut: y.y., 1411/1991), neşredeninin girişi, s. 43-46.

²²⁶ Bunlardan en bilineni Ebû Ca'fer el-İskâfi tarafından kaleme alınan ve *Nakzü'l-Osmâniyye*, *er-Red'ale'l-Osmâniyye* ve *Münâkazâtü'l-Osmâniyye* gibi adlarla anılan eserdir. Eserin tamamı günümüze kadar gelmemiştir. İbn Ebü'l-Hadîd tarafından aktarılan eserin bazı bölümlerini Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *el-Osmâniyye* neşrinin sonuna almıştır. Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitabu'l-Osmâniyye*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: y.y., 1374/1955), 281-343.

²²⁷ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 26.

²²⁸ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 135.

Koyu bir Mu'tezilî olan Câhız'ın Mu'tezileyi överken Şiiliği yermesi, Şiiler ile Mu'tezile arasındaki siyaseten de olsa süregelen olumlu ilişkiyi tersine çevirerek yeniden bir mücadeleyi tetiklemiştir. Câhız'ın tüm bu eleştirilerine karşı kayıtsız kalamayan İbnü'r-Râvendi ona karşı reddiye olarak *Fadîhatü'l-Mu'tezile* isimli eserini yazmıştır.²²⁹

İbnü'r-Râvendi'nin eseri yazmaktaki asıl amacı Mu'tezile'nin kendi arasındaki anlaşmazlıkları ve çelişkileri ortaya çıkarmanın yanı sıra Mu'tezile'nin gerçek düşüncelerini insanlara göstermekti. İbnü'r-Râvendi'nin bunu yapmasında birtakım motivasyonların etkili olduğu bir gerçektir.

Bunlardan ilki Mu'tezile'nin kendilerinin gerçek mütefekkirler ve hakiki dindarlar oldukları izlenimini yaymaya çalışması diğeri de İslam'ı savunma ve İslam'a ve Müslümanlara karşı yazılanları çürütme hakkına sahip olan tek düşünce okulunun kendilerinin olduğunu düşünmeleri idi.²³⁰

İbnü'r-Râvendi'nin *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'yi Mu'tezile'ye olan muhalefetini ifade etmek için yazdığında herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Bunu yaparken Câhız'ın Şiilere yönelik yaptığı eleştirilerde kullandığı argümanları Mu'tezile'ye karşı kullanıp, Câhız'ın tartışma yöntemini tersine çevirerek onu alaya alır.

Hayyât'tan aktarıldığına göre İbnü'r-Râvendi Şia'yı eleştirmeye çalışanların öne sürdükleri iddialarını reddederek bu iddiaları Mu'tezile'nin aleyhine kullanacağını söylemiştir. İbnü'r-Râvendi'ye göre Câhız kitabında hak ve batıl her şeyi toplamış ve bunları da Şia'ya izafe etmiştir. Câhız, Şia'yı sahabeyi tenkit ve tekfir ettiği, Allah (c.c.)'in bir surete büründüğü, Ali'nin ilah olduğu ve Allah'ın imamlara ilmi herhangi bir talep ve eğitim olmaksızın ilham ettiği gibi görüşlerle itham ederek sadece Şia'yı değil İslam'ı da eleştirmektedir.²³¹

²²⁹ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, H. S. Nyberg, Önsöz, 24.

²³⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı analiz için bk. Cârullâh, *el-Mu'tezile*, 20-45, 222-240.

²³¹ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 103-104.

Fadîhatü'l-Mu'tezile'nin ismi kaynaklarda üç farklı şekilde yer bulmuştur:

- 1- Fadîhatü'l-Mu'tezile²³²
- 2- Fadâihü'l-Mu'tezile²³³
- 3- Nasihatü'l-Mu'tezile²³⁴

İbnü'r-Râvendî'nin Câhız hakkındaki bilgisi yalnızca *Fadîletü'l-Mu'tezile* ile sınırlı kalmamıştır. O, Câhız'ın teolojik çalışmalarının yanı sıra Şiiler aleyhinde yazdığı diğer eserlerini de okumuştur. Örneğin İbnü'r-Râvendî'nin tabiatların fiilleri konusunda Câhız'dan alıntılar yapması onun bu konudaki çalışmalarını okuduğunu ve bildiğini kesin olarak kanıtlamaktadır.²³⁵

2.3.İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'yi Reddi

Gösterilmeye çalışıldığı gibi İbnü'r-Râvendî Mu'tezile'den ayrılırken yalnız değildi. Onun gibi başka Mu'tezilîler de tercihlerini değiştirerek Şiiliği seçmişlerdi ve bunların içinde İbnü'r-Râvendî'nin hocalarından olan Ebû Hafs el-Haddâd ve Ebû İsmâ el-Verrâk da bulunmaktaydı. Her ikisi de İbnü'r-Râvendî'den önce ayrıldıkları için onun da ayrılmasını teşvik etmeleri muhtemeldi ve yaklaşık olarak 240/854-855 yılında bu ayrılma gerçekleşti.²³⁶

Bazı modern araştırmalarda Şîi-Mu'tezilî olarak tanımlanan İbnü'r-Râvendî'nin²³⁷ Mu'tezile'den ayrılarak Şiiliği seçtiğini duyurması ve bu yeni doktrini seçmekte haklı gerekçeleri olduğunu açıkça dile getirerek ayrılığını haklı çıkarmak amacıyla *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'yi yazması, çevresinde büyük bir yankı uyandırmıştır. *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'nin yazıldığı tarihe kesin olarak referans yok gibi görünse de bu tarih İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrıldığı tarihten daha ileri bir zamana, 241-245/855-860 arasında bir tarihe tekabül etmektedir.²³⁸

²³² Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 26; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, 2:144-145; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1:94.

²³³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2:1423-1424.

²³⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 236

²³⁵ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 91-92.

²³⁶ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 18.

²³⁷ Adam Mez, *The Renaissance of Islam*, Almanca'dan İngilizce'ye trc., S. Khuda Bakhsh-D. S. Margoliouth, (Patna: Jubilee Printing and Publishing House, 1937), 201.

²³⁸ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 28-29.

İbnü'r-Râvendî ünlü Mu'tezilî alimlerden alıntılar yaparak onları metafizik konular, dinin prensipleri, fikhî görüşler ve tarihi olaylar olmak üzere dört ana başlık altında eleştirmiştir. Bu bir taraftan İbnü'r-Râvendî'nin onların eleştirisi ve fikirlerine önem verdiğini de göstermektedir. Bu isimler; Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, İbrâhîm en-Nazzâm, Muammer b. Abbâd, Ali el-Esvârî, Câhız, Sümâme b. Eşres, Ebû Affan er-Rakkî, Hişâm b. Amr el-Fuvatî, Kasım ed-Dımeşkî, Ebû Züfer, Vâsıl b. Atâ, Bişr b. Mu'temir, Ebû Mûsâ el-Murdâr, Ca'fer b. Mübeşşir, Ca'fer b. Harb, Abbâd b. Süleymân, Ebû Ca'fer el-İskâfî, Amr b. Ubeyd ve Ebû Mücâlid'dir.²³⁹

Fadîhatü'l-Mu'tezile'nin üslubuna bakıldığında İbnü'r-Râvendî'nin bütün Şii mezhep ve fırkaları adına Şii inanç sistemini savunduğu anlaşılmaktadır. Mu'tezilî alimlerin Şiilik hakkındaki söylemlerinden rahatsız olması, onun Mu'tezilîlere olan karşıtlığının temel sebebini teşkil etmektedir. Bu yüzden eserinde çeşitli konularda bu iki mezhebin fikirlerini karşılaştırarak Mu'tezilîleri, onların Şiilere yaptığı gibi, küfür ve dinsizlikle suçlar. Bu eser Mu'tezile'ye karşı en saldırgan olan ve sonradan gelenlerin düşüncelerini de günümüze kadar en uzun süreli etkileyen kitaplardan bir tanesidir.²⁴⁰

Teolojik tartışma geleneği içerisinde İslam alimleri hem kendi düşüncelerini savunurken hem de karşı tarafı eleştirirken daha başarılı olmak amacıyla yalnızca mensubu oldukları fikirleri ayrıntılı olarak tanımakla kalmamış aynı zamanda diğer doktrinleri de derinlemesine araştırmışlardır. Buna en güzel örnek olarak Gazzâlî'nin *el-Munkız mine'd-dalâl*'i gösterilebilir. İbnü'r-Râvendî'nin de farklı mezheplerin inançlarını kıyasladıktan sonra Şiiliği seçmesi farklı disiplinler ve mezhepler hakkındaki bilgisini göstermektedir. Onun Mu'tezile içerisindeyken Mu'tezile ile ilgili sahip olduğu geniş bilgi birikimi, Mu'tezile'nin kendi içindeki çelişkilerini ele aldığı eserlerinde daha da belirginleşmektedir.

İbnü'r-Râvendî'ye atfedilen *Kitabü't-Ta'dil ve't-Tecvîr* isimli eserde ilahi kelamın ve ilahi hikmetin aklen temellendirilemeyeceğine dair görüşler bulunduğu

²³⁹ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadîhat al-Mu'tezilah*, 34-35.

²⁴⁰ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, H. S. Nyberg, Önsöz, 25; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadîhat al-Mu'tezilah*, 36.

belirtilmektedir.²⁴¹ İbnü'r-Râvendî ve Mu'tezile arasındaki çekişmeye bakıldığında İbnü'r Râvendî, Şii eğilimlerinin de etkisiyle, Kur'an metninin rasyonalist bir biçimde temellendirilişini ve Mu'tezile'nin akılcılığını eleştirip çürütmek ve problemlerin Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi akılla çözülemeyeceğini göstermek amacıyla bu görüşleri öne sürmüş olabilir.

Nitekim Kutluer'e göre İbnü'r-Râvendî *Kitâbü'l-Ğarûf*'unda, kelama dair spekülasyonların nihai yararsızlığını söyleyerek Mu'tezile'nin akılcılığını reddetmiştir. Yine ilahi hikmetin akılla temellendirilmeyeceğini iddia ederek aslında Mu'tezile'nin insanların fiillerini bir gayeye dayandırarak yaptığı gibi, Allah'ın da fiillerinin bir gaye doğrultusunda olması gerektiğini savundukları salâh-aslah doktrinine tepki göstermeyi amaçlamış olabilir.²⁴²

O, aynı şekilde *Kitâbü'l-Ferîd* isimli eserinde de Müslümanların nübüvveti aklen ispat etme şekillerinin yetersiz olduğunu dile getirmektedir.²⁴³ Anladığımız kadarıyla İbnü'r-Râvendî Mu'tezile akılcılığını çürütmek amacıyla ortaya koyduğu soruların yanıtlarını biliyor olmalı ki, İbnü'n-Nedim'den aktarıldığına göre *Kitâbü'd-Dâmiğ*'ine reddiye olarak *Nakdü'd-Dâmiğ*'i yazmış ve fakat tamamlayamamıştır.²⁴⁴

İbnü'r-Râvendî Mu'tezilî fikirlerden alıntı yaparken bunları doğrudan kendi yazarlarından mı veya onlardan yararlanan diğer eserlerden mi alıntılandığını açıklığa kavuşturmamaktadır. Hayyât'ın *İntisâr*'da söylediklerine bakılırsa İbnü'r-Râvendî *Fadîhat*'ta alıntılacağı bazı eserleri yanlış anlamış ve yanlış yorumlamıştır.²⁴⁵ Hayyât İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezilî yazarlara dair aktardığı fikirleri, kendinin bulamadığını söyleyerek onu yalanlar. Bu duruma bakarak İbnü'r-Râvendî'nin yazarlara birebir bağlı kalmadığını veya onlardan doğrudan alıntılar yapmadığını varsaymamız mümkündür.

İbnü'r-Râvendî *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'de Nazzam'ın *Kitâbü'l-Âlem*'i, Cafer b. Harb'in *el-Mesâil fi'n-naîm*'i ve İslam mezhepleri arasındaki tartışmalara değinirken

²⁴¹ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 2.

²⁴² Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 21: 182.

²⁴³ İbnü'l Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 111.

²⁴⁴ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 302.

²⁴⁵ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 22, 92.

de Dirâr b. Amr'ın *Kitâbü't-Tahrîş*'inden alıntılar yapmıştır. Fakat Hayyât'a göre o bunu yaparken, Mu'tezilenin kendi içindeki soru ve cevaplarına sığınmış ve onların sözlerini tekrar etmekten başka bir şey yapmamıştır.²⁴⁶

İbnü'r-Râvendi Mu'tezilî düşünceye reddiye yazarken Mu'tezile'nin değişen tezlerini açığa çıkararak onların bozulma ve sapkınlıklarının varlığını kanıtlamaya çalışmış ve Mu'tezile içerisinde bulunan çok sayıda aşırılıkçıyı göstermek istemiştir. İbnü'r-Râvendi Mu'tezilîler'in halkın gözünü boyayarak ve eleştirilerini yüzde yüz gerçekmiş gibi göstererek yalan söylediklerini anlatmaktadır. Onlarla ilgili sunduğu argümanlarını -daha önce onların içinde olduğu için- Mu'tezilîler'in kendi içindeki çatışma ve ihtilafların iç yüzünü bildiğini söyleyerek desteklemiştir.

Mu'tezile utanç verici görünen pek çok yorumu Şiilere atfetmek için ellerinden geleni yaptığı için, İbnü'r-Râvendi de aynı yorumları Mu'tezilî alimler için yapmıştır. İbnü'r-Râvendi tenkitlerinde öyle ileri gitmiş olacak ki kitabı okunduğunda görüşleri sebebiyle Mu'tezile'nin kendisine suçlamada bulunacağını ve ölçüyü aştığı için kendinden nefret edeceklerini söylemiştir.²⁴⁷

İbnü'r-Râvendi, ünlü Mu'tezili düşünürlerin hata ve yanlışlarını ortaya çıkarmak için oldukça istekli davranarak hatırı sayılır sayıda kişiyi eleştirmiştir. Ona göre Mu'tezilî doktrinler Şiiliğe nazaran çok daha bağınaz ve hatalıydı. Mu'tezile'nin yaptığı fanatik Şii eleştirisi, Mu'tezile'nin siyasal üstünlüğü nedeniyle, aşırı Şii görüşlerin dışında kalan ılımlı Şiiilerin inançlarından habersiz bırakılan avam halk arasında "Şia" kelimesini nefret edilen itici bir terim haline getirmiştir.²⁴⁸

Sonuç olarak İbnü'r-Râvendi'nin bağımsız tavrı onun İslam'a aykırı bir kişilik olarak görülmesine ve "Müslüman heretikler" arasında en çok lanetlenenlerden biri olmasına sebep olmuştur.²⁴⁹ O, gerçekten özgür bir düşünürdü ve Mu'tezile'nin siyaseten güçlü olduğu bir dönemde Mu'tezile'ye yazdığı reddiyesi kendine olan güvenini açıkça yansıtmaktaydı. Asem'e göre İbnü'r-Râvendi aklındaki entelektüel

²⁴⁶ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 72, 124, 137; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 39.

²⁴⁷ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 172.

²⁴⁸ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 5; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 33.

²⁴⁹ Mez, *The Renaissance of Islam*, 341.

toplumun karşısında duran dar zihniyeti reddedebilmek için büyük bir özgüvene sahip olmalıydı ki bu da en nihayetinde onun ayrılığına sebep olmuştur.²⁵⁰

3. İbnü'r-Râvendî'nin Şiiliği Savunması

İbnü'r-Râvendî'nin Bağdat Mu'tezilesine karşı gelerek, Mu'tezilî fikirleri sorgulamaya başladığı devre ile Şîî fikirleri ön plana çıkararak bu yönde eserler kaleme almaya başladığı devre aşağı yukarı aynı görünmektedir. Buna göre İbnü'r-Râvendî ya iyi bir Mu'tezile taraftarıyken birdenbire Mu'tezileden ayrılarak Şiiliğin Râfîzî doktrinlerini savunmaya başlamıştır veya Bağdat'a gelmeden önce sahip olduğu birtakım Şîî kabulleri yeni göç ettiği Bağdat'ta tartışma konusu olmuş, orada herhangi bir fikir uzlaşısı sağlayamayınca Şiiliğin savunucusu olarak Mu'tezile ile arasındaki bağı koparmıştır.²⁵¹

İbnü'r-Râvendî'nin yaşadığı dönemde Şiilerin başında imamlarının olması ve imamların adına üretilen rivayetlerin yaygınlaştırılması dışında Şîî düşüncede pek fazla bir gelişme olmaması onların bu dönemdeki teolojik ve fikrî açıdan gelişimleri açısından engel teşkil ettiği için²⁵² İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'ye karşı onları destekleyebilmek amacıyla mutedil ve savunulabilir argümanlar ortaya koyması ayrıca önem arz ediyordu. Dolayısıyla Câhız'ın *Fadîleti'l-Mu'tezile*'sine karşılık bir reddiye olarak *Fadîhati'l-Mu'tezile*'sini yazmasının sebebinin hem ayrılığını ilan ederek kendi haklı sebeplerini göstermek hem de Şiiler arasında kendine bir yer edinebilmek olduğu düşünülebilir.

İbnü'r-Râvendî, Şiiliğin temel inançlarını Tanrı inancı, Bed'â, Rec'at, İmamet, İsmet ve Hz. Muhammed'in ashabına karşı olan tavırları başlıkları altında listelemiştir.²⁵³ Bu temel inanç ve ilkeleri savunup ortaya koyarken Şia ile Mu'tezile arasındaki bağlantıyı göstermeye çalışır. O, bunu yaparken mukayeseli bir yaklaşım sergiler ve ilk olarak Şii inanç sistemindeki bir konuya dair yapılan eleştirileri inceleyerek bunun Mu'tezilî düşünce ile ilişkisi olup olmadığına bakar.

²⁵⁰ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 61.

²⁵¹ Kutluer, Akıl ve İtikad, 45.

²⁵² Cemil Hakyemez, "Şîî İmâmiyye Fıkhının Teşekkül Süreci ve İmamet", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13 (2008): 22-24; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 54.

²⁵³ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 36.

Eğer iki düşünce arasında ilişki varsa bu ilişkiyi ortaya koyarak Mu'tezilileri aynı şeyi savunmakla eleştirir, buna örnek olarak daha önce de belirttiğimiz üzere Şiiliğin Bed'â görüşü ile Mu'tezile'nin nesh hakkındaki bakış açısını karşılaştırması verilebilir. Eğer görüşler arasında bir ilişki yoksa kendi reyini kullanarak Şiileri savunur. Onun Şiileri savunması genel olarak iki şekildedir:²⁵⁴

- Câhız ve diğer Mu'tezililerin Şiilere atfettikleri iddialara reddiye/tekzib
- Şiilerin savundukları fikirlerin mantıksal tutarlılıklarını ispat

İbnü'r-Râvendî'ye göre Mu'tezile, Şia'ya karşı saygısızca davranmış ve batılın her türlüşünden uzak duran Şia'yı, aralarındaki gulat düşüncede olanların sözlerinden hareketle karalamaya çalışmıştır.²⁵⁵ İlmli ve aşırı Şiilerin birbirinden farklı olduğunu ve Şiiliğe atfedilen aşırı görüşlerin, ılımlı Şiilerin inançlarını etkilemediğini belirtmesiyle Câhız'dan ayrılan İbnü'r-Râvendî'nin Şiiliğe dair yaklaşımı konuya bir bütün olarak bakmaya çalıştığı için dengeli ve tutarlıdır. Ona göre Mu'tezilî harekette de (Cehm b. Safvan, Dırar b. Amr, Hafs el- Ferd, Hüseyin en-Neccâr vb.) aşırılıkçılar vardır ve onların Şiî aşırılıkçılardan farkı olmadığını belirterek Mu'tezile'ye karşı onların yaptığı şekilde karşılık verir.²⁵⁶

İbnü'r-Râvendî muhaddis olmadığı için, Şiilerin 9. İmamı Muhammed el-Cevâd (ö.219/834) ve 10. İmamı Ali el-Hâdi (ö. 254/868) ile çağdaş olmasına rağmen Şiilik ile ilgili herhangi bir çalışmasında bu isimlerden bahsetmemiş ve onlardan faydalanmamıştır.²⁵⁷ Aynı zamanda İbnü'r-Râvendî Şiilerin pek çoğunun kelimadan ve kelimacıardan nefret ettiğini bu sebeple Mu'tezile'nin sözlerindeki hataların ve küfre düşürecek görüşlerin farkında olmadıklarını söyleyerek Şia'yı eleştirmektedir.²⁵⁸ Bu durum İbnü'r-Râvendî'nin fikri yapısının Şiiliğe sıkı sıkıya bağlı olmadığını göstermektedir.

İbnü'r-Râvendî Mu'tezile'nin Şiiler için öne sürdüğü heretiklik ve dindışılık iddialarının aynısının Mu'tezile için de geçerli olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

²⁵⁴ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 44.

²⁵⁵ Hayyat, *Kitâbü'l İntisâr*, 3, 156-157.

²⁵⁶ Hayyat, *Kitâbü'l İntisâr*, 133, 152; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 45.

²⁵⁷ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 53.

²⁵⁸ Hayyat, *Kitâbü'l İntisâr*, 4.

Mu'tezililerin ve Câhız'ın aslında böyle düşünmedikleri halde Şiileri inançsızlık, bağnazlık ve taassupla suçladıklarını iddia eden İbnü'r-Râvendi, Şiileri savunma noktasında Hişâm b. Hakem ve Allah'ın suretinin olduğunu söylediği belirtilen fakat ismi verilmeyen²⁵⁹ bir şahıs dışında Şii kaynaklardan neredeyse hiç referans göstermiyor gibi görünmektedir.²⁶⁰ Bu da bize İbnü'r-Râvendi'nin Şiilik ile ilgili bilgisinin oldukça geniş ve kapsamlı olduğu izlenimini vermektedir.

3.1.Şia ile İlişkilendirilen Görüşleri

3.1.1. Tanrı-Alem İlişkisi

İbnü'r-Râvendi, birtakım fikirlerini temellendirme adına veya görüşlerini nakletme bağlamında İmâmiyye kelamının önemli temsilcilerinden olan Hişâm b. Hakem'den sıklıkla bahsetmektedir. Nitekim Hişâm b. Hakem'in fikirlerini savunmak üzere *Kitabü İhticâc li-Hişâm b. Hakem* adında bir kitap yazdığı da bilinmektedir.²⁶¹ Hişâm, Kerrâmiye'nin de savunduğu bir tecsim anlayışına sahipti ve bu düşünceleri nedeniyle Mücessime ve Müşebbihe'den sayılmış hatta Gâliyye'den²⁶² olmakla bile suçlanmıştır.

Hişâm cisim kavramını cevher ile yakın bir anlamda var olan her şey için kullanıyordu ve Allah ile âlemi beraber cisim kabul ederek aralarında sadece bir derece farkı olduğunu savunuyordu. Ona göre Allah üç boyutlu insan büyüklüğünde parıldayan bir nurdur, rengi, kokusu vardır ve en güzel sûrete sahiptir, arşa temas eder ve arşı tam olarak doldurur. Eş'arî'nin İbnü'r-Râvendi'den aktardığına göre Hişâm'ın tanımladığı Tanrı ile görünen cisimler arasında bir cihetten benzeyiş vardır ve eğer bu türden bazı benzerlikler olmasaydı cisimler Tanrı'ya delâlet etmezdi.²⁶³

Çalışmamız açısından önemli olan nokta Hişâm b. Hakem'in fikirlerinin İbnü'r-Râvendi'yi nasıl etkilediği olmuştur. İbnü'r-Râvendi'nin Hişâm'a nisbet ederek

²⁵⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Nu'mân olduğunu düşündüğümüz bu şahıs ilk Şii kelam alimlerindendir ve Şeytânüttâk ismiyle bilinmektedir. Allah'ın cisim değil de insan görünümünde bir nur olduğunu iddia eden Şeytânüttâk'a *Kitabü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile fi imâmeti'l-me'fûl* isimli bir eser nisbet edilmektedir.

²⁶⁰ Hayyat, *Kitâbü'l-İntisâr*, 109-120, 144.

²⁶¹ İbnü'n Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 217.

²⁶² Genellikle Şia'ya mensup olan ve birtakım aşırı düşünceler barındıran gruplar için kullanılan, İslâm toplumu tarafından tasvip edilmemeyi belirten terimdir.

²⁶³ Ebu Mansûr Abdülkâhir el Bağdâdi, *el-Fark Beyne'l-Fırak/Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 48-50; Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 62.

aktardığı ve kendisinin de benimsediği görüşe göre Allah ezelden itibaren bilen bir varlıktır ve Tanrı'nın cisimlere ve olayların olacağına dair bilgisi kadîm iken, olduğuna dair bilgisi hâdistir. Dolayısıyla âlemde meydana gelen değişme ve hareketlilik ezelden beri veya ezeli bir bilgi ile bilinmektedir. Cisim ezelden beri mevcuttur ve müteharrik bir haldedir. Cismani hadiselerin gerçekleşmesi ile ilahi ilimde vâki olan şey aynıdır.²⁶⁴

Ona göre hareket, iki yerdeki iki oluşturdur. Bunlardan birincisi, hareket eden ilk yerdeyken hareket edenin içindedir; ikincisi de hareket eden ikinci yerdeyken onun içinde bulunur.²⁶⁵ Tanrı-âlem ilişkisini cisim temelli monist bir anlayışa bağlaması ve ilahi ilmin ve faaliyetin ezeliği ile cismin ezelden beri var olan hareketliliği arasında paralellik kurması onun ateist-materyalist olarak görülmesine sebep olmuştur. Bu düşüncenin sahiplerine “dehri”, bu fırkaya da dehriyye denilmektedir. İbnü'r-Râvendî'nin de söz konusu fırkayı benimseyerek sistemleştirdiği ve akımın öncüleri arasında sayıldığı şeklinde yaygın bir kanaat bulunmaktadır.²⁶⁶

3.1.2. İmâmet ve İsmet

Hayyât ve Eş'arî gibi alimler İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrılması üzerine Rafizîler'e meylettiğini söylemiştir. Bu aşamada İbnü'r-Râvendî, Hz. Ali'nin imâmetine yönelik görüşler ileri sürerek İmâmiyye-Râfıza imâmet teorisini desteklemiş ve bu konudaki düşüncelerini *Kitâbü'l-İmâme* isimli eserinde bir araya getirmiştir. Hişâm b. Hakem ve Ebû Îsâ el-Verrâk'a nisbet edilen “nass-ı celî” düşüncesi *Kitâbü'l-İmâme*'de sistemli bir şekilde ortaya konulmuş olmalıdır.²⁶⁷

İbnü'r-Râvendî bu eserde, Hz. Muhammed'in kendisinden sonra gelecek kişiyi isim ve nesep olarak belirleyip tayin ettiğini ve Hz. Peygamberin ashaba, belirlediği kişinin önüne geçmemelerini ve ona karşı asi olmayıp itaat etmeleri gerektiğini söylemektedir. Fakat Râvendî'ye göre Rasulullah'ın bu emrine sadece beş altı kişi uymuş, geri kalanlar ise emri hafife alıp muhalefet ederek yerine başka birisini getirme

²⁶⁴ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 108-109.

²⁶⁵ el-Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 116.

²⁶⁶ Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, 21: 181.

²⁶⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 82; Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 102, Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, 21: 182.

noktasında ittifak etmekle nassa aykırı hareket etmişlerdir.²⁶⁸

Kadî Abdülcebbâr'dan aktarıldığına göre İbnü'r-Râvendî Hz. Ebubekir'in akli kıt, korkak ve cahil biri olduğunu ve pek çok kimsenin de Hz. Peygamber'in vefatından sonra ona biat etmediğini söylemiştir. İmamiyye, Hz. Muhammed'in tevile imkân vermeyecek biçimde açık bir nassa “*Ali b. Ebi Talib, benden sonra üzerinize halifedir.*” ve “*Müminlerin emirliğini ona verin.*” buyurduğunu ilk olarak İbnü'r-Râvendî ile iddia etmişlerdir.²⁶⁹ Kadî Abdülcebbâr, Rasulullah'ın düşmanlarının İbnü'r-Râvendî gibi Şiilik arkasına gizlenen kimselerden mal karşılığında yaptıkları nakillerle Hz. Peygamber'in hata ve kusurlarını bulma noktasında gayret sarf ettiklerini ve İbnü'r-Râvendî gibilerin kitaplarını, kendilerini destekleyen ve lehlerine yazan kimselere verdiklerini söylemektedir.²⁷⁰

Kadî Abdülcebbâr'dan aktarıldığına göre İbnü'r-Râvendî ve arkadaşları muhacir ve ensara dil uzatmışlar bunu yaparken de Rasulullah'ı yalanlamaya ve ondan nefret ettirmeye yol aramışlardır. Onun doğruluğu ve nübüvveti konusunda insanların içlerine şüphe düşürmeyi hedefleyen bu isimler İmâmiyye'ye destek, Hz. Peygamber'e ta'n ve Râfıza tabakatı konusunda birtakım kitaplar yazmışlardır.²⁷¹ İbnü'r-Râvendî gibiler Allah resulünde eleştirecek bir şey bulamadıklarında, ashabının ve ailesinin Rasulullah'ın birtakım rezillikleri ve yalanları olduğunu bildiklerini fakat onu sevdikleri ve yalancı bir adama tabi oldukları için suçlanmaktan korktukları için bunu gizlediklerini söylemişlerdir.²⁷²

İmam Mâtürîdî ise bu konuda farklı bir görüş aktarmaktadır. İbnü'r-Râvendî'ye göre Allah elçisinin tarihi konumu, zındık ve mülhidlerin eleştirilerini engellemek ve tevhid ehlinin hakkı benimsemesi amacıyla değişmeksizin günümüze kadar gelmiştir. Karşısındaki bütün inkarcılar Hz. Peygamber'de ahlaki olarak zaafılar aramış, cesaretini ölçmüş, tamah edilecek şeylere karşı bir arzu bulmaya çalışmış ve dünya menfaatlerine meyletmesi için çabalamış fakat bunda başarılı olamamışlardır. İbnü'r-

²⁶⁸ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 3.

²⁶⁹ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 430, 1206; el-Hayyûn, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*, 367.

²⁷⁰ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 658.

²⁷¹ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 680-682.

²⁷² Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 258.

Râvendi Hz. Peygamber'in söylediği sözlerin doğruluğuna ümmetin ittifak ettiğini, pek çok kalbi fethedip o kalpler için huzur kaynağı olduğunu, ona iman edenlerin vahyin kaynağı ve muhtevası noktasında mutmain olduklarını ve Hz. Peygamber'in kendisine gelebilecek bütün şüpheleri bertaraf ettiğini belirtmektedir.²⁷³

Hayyât, Hz. Muhammed'in farzları yerine getirirken yanılması ve hata etmesi ihtimalini savundukları gerekçesiyle İbnü'r-Râvendi'nin Mu'tezile'yi eleştirdiğini aktarmaktadır. Bununla beraber Râfıziliği ve imâmet görüşünü benimsediği için Hz. Peygamber'den delil olarak naklettikleri bir meselede ümmetin tamamının hata etmeleri veya günah işlemelerini kabul etmediğini söylemektedir. Çünkü İbnü'r-Râvendi'ye göre imam da ümmetin içerisinde bir ferdir ve imamın günah işlemesi mümkün değildir.²⁷⁴

Kadî Abdülcebâr, bir taraftan İbnü'r-Râvendi'nin *Kitâbü'l-Ferid*'de İslam siyaset doktrininin vazgeçilmez öğelerinden olan Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve ismet sıfatını sorgulayarak, Hz. Peygamberin beşerî zaafarla nebevî şahsiyetini zedeleyecek hatalar işlediğini söylediğini aktarırken bir taraftan da Ebû Ali Cübbâî'nin İbnü'r-Râvendi gibilerin imamet ve nübüvveti karşılaştırarak imam için ismet sıfatının gerekliliğini savunmalarını eleştirerek onların dini dejenere ettiğini söylediğini aktarmıştır.²⁷⁵ Dolayısıyla İbnü'r-Râvendi'nin peygamberlerin ismet sıfatını sorguladığını ve Hz. Peygamber'in hata ve kusurları olduğunu savunduğunu kabul ettiğimiz taktirde buna mukabil olarak Şii imamların masumiyeti fikrini ne ile temellendirdiği soru işareti oluşturacağından bu bilgi çelişkili görünmektedir.

3.1.3. Bedâ ve Rec'at

Hayyât'ın aktardığına göre İbnü'r-Râvendi, Mu'tezile'nin nesh konusundaki görüşlerini Şia'nın Bedâ²⁷⁶ meselesinde kabul ettiğini söylemiş ve aralarındaki ihtilafın müsemmadan değil isimden kaynaklandığı iddia etmiştir.²⁷⁷ İbnü'r-Râvendi'nin aktardığına göre Şia bu konuda Kur'an'dan ve icmadan birtakım deliller

²⁷³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 249.

²⁷⁴ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 93-96.

²⁷⁵ Kadî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 20: 1, 37.

²⁷⁶ Şia fırkalarına göre Allah'ın irade, ilim ve tekvîn sıfatlarında değişmeler olabileceğini ifade eden kelâm terimidir.

²⁷⁷ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 127.

getirmiştir.

Şia'nın Kur'an'dan getirdikleri delil “Allah, istediğini siler, istediğini de sabit bırakır. Ana kitap (Levh-i Mahfuz) O'nun yanındadır.” ayetidir.²⁷⁸ İcmâdan getirdikleri delil ise Hz. Peygamberin “Sadaka önceden belirlenmiş hükmü def eder” ve “Mü'min kulunun ruhunu almaktaki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim.” sözüdür. İbnü'r-Râvendî, fiillerin kendisine zor gelmediği faal bir zatın durumunun, fiillerinde herhangi bir arttırma, eksiltme veya takdim ve tehir yapamayan bir zatın durumundan daha yüce olduğunu söyleyerek Mu'tezile'den Câhız ve Nazzâm'ı eleştirmektedir.²⁷⁹

Hayyât'tan aktarıldığına göre İbnü'r-Râvendî Şia'nın Rec'at görüşüyle Allah'ın tevhid ve adaletini nakzetmediğini, Allah'ın güç yetirmesi açısından bunun imkânsız olmadığını ve Rec'at'in hikmeti bozmadığını iddia etmektedir. Şia'ya göre akıl Rec'at'i reddetmez, Rec'at batıl olamaz ve eğer batıl olacaksa da ancak sem'i (vahy) ile batıl olur.²⁸⁰

İbnü'r-Râvendî sem'in Kur'an, icma ve bilgiyi zorunlu kılan haber olmak üzere üç yolu olduğunu söylemiştir. O, Kur'an'dan “Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin.”²⁸¹ ayetini, icmadan ise Hz. İsa'nın ölüleri dirilttiği ve dünyaya döndürdüğüyle ilgili rivayetleri delil olarak göstermektedir. Rec'at konusunda şerh edilmiş ve yorumlanmış sadık haberlerin geldiğini, sadece Emevilerin buna muhalefet ettiklerini ve bu yüzden bu rivayetleri iptal ettiklerini söylemektedir.²⁸²

Bedâ görüşünü onaylamadığını söyleyen İbnü'r-Râvendî'nin,²⁸³ onaylamadığı bir görüşü savunmaya çalışması ve zındık olarak anılmasına rağmen bu görüşleri desteklemek amacıyla Kur'an'dan deliller getirmesi ya fırtınalı bir fikir hayatı olduğunu veya Mu'tezile'ye karşı olan düşmanlığının Şia'yı savunmak için türlü her yola başvurmasına sebep olduğunu düşündürmektedir.

²⁷⁸ 13, Ra'd, 39.

²⁷⁹ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 127-131.

²⁸⁰ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 130.

²⁸¹ 40, Mü'min, 11.

²⁸² Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 131-132.

²⁸³ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 129.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEZHEPLERİN İBNÜ'R-RÂVENDİ'YE KARŞI TUTUMU

1. Mu'tezile'nin Tepkisi

Mu'tezilî çağdaşları eskiden aynı mezhepte oldukları İbnü'r-Râvendi'nin eleştirilerine, onun çalışmalarını çürütmeye çalışarak ve onu dinsizlikle suçlayarak tepki gösterdi. Houtsma'nın da belirttiği üzere Mu'tezile, bir bilgi arayışı olarak inançsızların ve farklı inanç mensuplarının toplantılarına sık sık katılan İbnü'r-Râvendi'ye şüpheyle yaklaşmaktaydı.²⁸⁴

Hayyât, İbnü'r-Râvendi'nin Mu'tezile'den kovulduğunu söylese de İbnü'r-Râvendi'nin mezhepten ayrılmasına ve ayrıldıktan sonra eleştirilerde bulunmasına Mu'tezilîler çok içerlemiş ve tahammül edememişlerdir.²⁸⁵ Onlar İbnü'r-Râvendi'nin kendi görüşlerini değiştirdiğini ve Mu'tezile'den ayrıldığını kabul etmemekte, onun heretik düşünceleri, dindışı görüşleri ve yeni bir düşünce okulu bulma teşebbüsü sebebiyle cezalandırılarak Hayyât'ın ifadesiyle “ilim meclislerinden ve mezheplerinden kovulduğunu” iddia etmektedirler.²⁸⁶

Mütevekkil'in halife olmasıyla eski rahat dönemlerinden uzaklaşan ve mevcut yönetim tarafından itibardan düşürülen Mu'tezile'ye İbnü'r-Râvendi'nin de karşı duruş sergilemesi, Mu'tezile'nin sıkıntılarını daha da arttırmış ve mezhebe ihanet ettiğine karar verilerek zındıklıkla suçlanmıştır. Bu konuda Hayyât da eski dönemlerdeki ihtişamlarının kaybolduğu için Mu'tezile'nin bu denli eleştirilere maruz kaldığını söyleyerek²⁸⁷ Mu'tezile kelamına karşı yapılan tenkitlere çok sert tepkiler göstermiştir.

Mu'tezile'den bazıları, İbnü'r-Râvendi'nin samimi bir inançla değil de Şiilik aracılığıyla İslam'a saldırmak için bu doktrini benimsiyor gibi görüldüğünü iddia ederken, Hayyât onun selefleri ve hocaları arasında Ebû Hafs el-Haddâd, Ebû Şâkir ed-Deysâni, Nu'mân b. El-Munzir ve İshak b. Tâlût gibi müfrit Şiî kelâmcıları da

²⁸⁴ M. T. Houtsma, “Zum Kitâb al-Fihrist”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. (Vienna: Department of Oriental Studies, University of Vienna, 1890), 4: 230.

²⁸⁵ Osman, Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 184.

²⁸⁶ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 102, 173.

²⁸⁷ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 31.

sayarak İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'ye eleştiriler yöneltmesi ve onların aleyhine eserler telif etmesinin asıl sebebinin bu isimlerin intikamını alma duygusunun olduğunu söylemektedir. Yaygın kanaate göre bu isimler Müslüman görünseler de asıl inançları olan zındıklık ve mülhidliklerini gizlemektedirler.²⁸⁸

İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'ye karşı çıkması her ne sebeple olursa olsun Mu'tezile içindeyken onlara karşı gelerek Şiiliği savunması, onun Mu'tezile içinde dışlanmasına ve içine siyasilerin de karıştığı bir kuşatmaya maruz kalmasına sebep olmuştur. Hem halifeden hem de Mu'tezile'den gördüğü baskılar neticesinde İbnü'r-Râvendî Bağdat'ı terk etmek zorunda kalmıştır.²⁸⁹

Mu'tezililer görüşlerini yanlış kabul ettikleri veya daha sonradan kendilerini terk eden müntesiplerine karşı tutumlarında oldukça şiddetli ve sert davranmışlardır. Hayyât'ın aktardığına göre İbnü'r-Râvendî'ye en büyük karşı koyuşu Mu'tezile sergilemiştir.²⁹⁰ Stroumsa, İbnü'r-Râvendî'ye yazılan reddiyelerin çoğunun Ebû Sehl el-Nevbahtî, Hayyât, Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim vs. gibi Mutezilî kelimciler tarafından yazıldığını söylemiştir.²⁹¹

İbnü'r-Râvendî'nin eserlerine karşılık olarak Mu'tezile mensupları tarafından kırka yakın reddiye yazılmış olması Mu'tezile'nin öfkesini göstermesi açısından önem arz etmektedir.²⁹² Nitekim Ess'e göre İbnü'r-Râvendî sıra dışı fikirlere sahip tartışmacı bir kişilik olsa da onun hakkında çıkan iddiaların asıl sebebi tartışmalı görüşlerinden ziyade Bağdat'taki arkadaşlarının onun yokluğundan istifade ederek onu karalayan bir efsane kurgulamalarıdır. Mu'tezilî arkadaşlarının İbnü'r-Râvendî'ye sırtını dönmesi üzerine İbnü'r-Râvendî'nin onlardan intikam alma isteği, eserlerindeki şok edici ve uç noktadaki ifadelerin tam olarak onun görüşlerini yansıtmadığını düşündürmektedir.²⁹³

Mu'tezile İbnü'r-Râvendî dışında da kendisinden ayrılan eski Mu'tezilîleri asla affetmemiş ve Müslüman kalsın kalmasın onları kendi düşmanlarından daha fazla

²⁸⁸ Hayyat, *Kitâbü'l İntisâr*, 142.

²⁸⁹ Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 45. A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 47.

²⁹⁰ Hayyat, *Kitâbü'l İntisâr*, 102.

²⁹¹ Stroumsa, *Freethinkers*, 169.

²⁹² Osman Aydın, *Mu'tezile'de İmamet*, 192.

²⁹³ Ess, "Ibn ar-Rewandî or the Making of an Image", 27: 9, 11; Sarah Stroumsa, "The Blinding Emereald: Ibn al-Rawandi's Kitab al-Zumurrud" *Journal of the American Oriental Society*, 114/2 (Nisan-Haziran 1994): 165.

saldırı, suçlama ve ithamlara maruz bırakmıştır. Hayyât'ın ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Eski Mu'tezililerden Fazl el-Hadesî ve arkadaşı İbn Hâit'in fikirleri İslâm'a, tarihî ve ilmî gerçeklere aykırı görülüp küfür sayılarak lânetlenmiş ve Mu'tezile'den kovulmuşlardır.²⁹⁴

Hayyât ve bazı Mu'tezili alimler İbnü'r-Râvendî'nin yalnızca Mu'tezile'yi değil aynı zamanda İslam dairesini de terk ettiğini söyleseler de Hayyât'ın öğrencisi olan Kâ'bî bu konuda hocası kadar sert tenkitlerde bulunmamış ve onu dinsizlikle suçlamaktan geri durmuştur.²⁹⁵ Öyle görünüyor ki Kâ'bî İbnü'r-Râvendî'nin pişman olup tövbe ederek İslam'a yani Mu'tezile'ye döndüğünü düşünmektedir.²⁹⁶ Mu'tezile'nin İbnü'r-Râvendî'ye yaptığı eleştirilerin bu denli ağır ve acımasız olmasının sebebi, İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'ye dair eleştirilerinin Sünnilere iyi bir kaynak sağlaması ve yaptığı Şii'lik savunusu ile ilişkilendirilebilir.

Her ne kadar Mu'tezile İbnü'r-Râvendî ve onun gibi zındıklıkla anılan kişilere karşı yoğun mücadelelere girişeler de bizzat kendileri Ehl-i Sünnet mensupları tarafından zındıklıkla suçlanmaktan kurtulamamışlardır. Mu'tezile İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795) tarafından çok sert bir şekilde zındıklıkla suçlanmış ve kayıtsız şartsız öldürülmeleri gerektiği savunulmuştur.²⁹⁷

Kraus, biyograficiler arasında İbnü'r-Râvendî'yi eleştirenlerin dayanaklarının erken dönem Mu'tezilî eserleri olduğunu iddia etmektedir.²⁹⁸ Mu'tezilîler *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'den sonra da uzun bir süre boyunca kendi doktrinlerini savunmuş ve *Fadîhat*'tan Sünnî eserlere kadar uzanan süreçte kendilerine yazılan eleştirileri reddederek geçmişteki şan ve şereflerini yeniden kazanmak için pek çok kitap derlemişlerdir.

1.1.Hayyât'ın Eleştirisi

Mu'tezilî kaynaklar İbnü'r-Râvendî'ye karşı tepki noktasında tam bir uyum içerisindedirler. Buna dair hicri üçüncü yüzyılın ikinci yarısında yazılan ve Hayyât'ın

²⁹⁴ Hayyat, *Kitâbü'l İntisâr*, 149-150.

²⁹⁵ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 301.

²⁹⁶ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadîhat al-Mu'tazilah*, 51.

²⁹⁷ Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, 65.

²⁹⁸ Paul Kraus, "Beitrag zur Islamischen Ketzergeschichte" 14/4 (1934): 376-377.

günümüze kadar gelebilen tek eseri olan *el-İntisâr*, İbnü'r-Râvendî'ye cevap niteliğindeki en eski kaynaktır. İbnü'r-Râvendî'nin çağdaşı olan Hayyât'ın bu eseri sayesinde *Fadîhatü'l-Mu'tezile* hakkında bilgi edinebildiğimiz için de ayrıca önem arz etmektedir. Hayyât bu eserle yalnızca Mu'tezile'yi savunmakla kalmamış, İbnü'r-Râvendî'yi sık sık “utanmaz sefih ve kendini bilmez bir ahmak” olarak tanımlayarak aşırılıklarını ve yalanlarını göstermeye çalışırken onunla ilgili olumsuz bir portre çizmiştir.

İbnü'r-Râvendî Mu'tezile'yi küçük düşürmek amacıyla eleştiriler yazdığı için, Hayyât da İbnü'r-Râvendî'yi aşağılayarak onun yaptığı çalışmaların değerini düşürmek istemiştir. İbnü'r-Râvendî'nin dile getirdiği Mu'tezile'ye dair eleştirilere, Hayyât'ın yaptığı açıklamaların ve verdiği cevapların anlaşılması zor görünmektedir. Bir yerde İbnü'r-Râvendî'nin çelişkili iddialarının olduğunu ve ancak cahil bir kişinin Mu'tezile'ye böyle bir kitap yazabileceğini söylerken, bir başka yerde İbnü'r-Râvendî'nin iddia ettiği görüşlere aslında kendinin de inanmadığını ve bunu bilerek yaptığını söylemekte ve eleştirilere somut bir cevap verememektedir.²⁹⁹

Hayyât İbnü'r-Râvendî ile ilgili iddialarında daha da ileri giderek yalancı ve güvenilmez olmasının yanı sıra onu mülhid ve dehri olmakla suçlamıştır. Hayyât'ın aktardığına göre İbnü'r-Râvendî daima kendi kendisine “Benim bir mülhid olduğumu biliniz.” diyerek mülhid olduğunu ilan ediyordu.³⁰⁰ Reddiyesi boyunca İbnü'r-Râvendî'nin Şiiliği seçmesini yargılayıp onun İslam'a ve Mu'tezile'ye saldırarak zarar vermek istediğini söyleyen Hayyât'ın, Câhız gibi Şia ve İmâmiyye'yi Râfîzî olarak tanımladığı görülmektedir.³⁰¹

Hayyât'a göre Müslüman olan bir kişi Mu'tezile'nin benimsediği görüşü kusurlu bulup eleştiremez çünkü ona göre ümmetin tamamı Mu'tezile'nin inanıp benimsediği görüşleri tasdik etmiştir. Hayyât İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'nin görüşlerinin dışında herhangi bir görüş belirtmediğini, onların görüşlerine ve soru ve cevaplarına

²⁹⁹ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 8, 16, 17, 73.

³⁰⁰ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 42.

³⁰¹ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 2-3, 23, 102, 173; Osman Aydınlı, *Mu'tezile'de İmamet*, 209.

başvurduğunu bu yüzden Mu'tezile'yi ayıplamaya hakkının olmadığını söylemektedir.³⁰²

İbnü'r-Râvendî'nin öldürülmekten korktuğu için Müslümanlara şirin görünmek amacıyla tevhid konusunda bir kitap yazdığını söyleyen³⁰³ Hayyât'ın bu görüşü de şüphe içermektedir. İbnü'r-Râvendî'nin hayatının hangi evresinde *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'yi yazdığı belirsiz olsa da Hayyât'ın ifadesinden Şiiliğe geçtikten sonra yazdığı hissi uyanmaktadır. Dolayısıyla mühlit olduğu için Mu'tezile'nin onu mezhepten dışladığına dair düşünce makul görünmemektedir. Muhtemelen İbnü'r-Râvendî ve Mu'tezile arasındaki olaylar İbnü'r-Râvendî'nin mezhepten ayrılması üzerine yaptığı eleştirilere bir tepki mahiyetinde gerçekleşmiştir.

Hayyât'ın bu tavrı, Mu'tezile'nin hatalardan uzak ve temiz olduğunu düşünen koyu bir Mu'tezilî olmasının, entelektüel dürüstlüğü önünde engel teşkil ederek onu Mu'tezilî alimlerin görüşlerindeki birtakım çelişkileri inkâr etmeye sevk ettiğini düşündürmektedir. Mu'tezilî alimlerden bazıları İbnü'r-Râvendî'nin başka eserlerine reddiye yazmış olmalarına rağmen *-Kitâbü'l-İntisâr* onlar için yeterli olmuş olacak ki-Hayyât'tan sonra hiçbir Mu'tezilî, kendilerine böylesine sert eleştiriler barındıran *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'ye reddiye yazmamıştır.

İbnü'r-Râvendî'nin diğer eserlerine yazılan reddiyelerin maalesef hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Sonraki yazarlar Hayyât'ın eleştirilerini ana hatları ile takip etmiş ve itirazlarını dolaylı bir şekilde ikinci ağızdan dile getirmişlerdir. Nitekim Hayyât'ın da iddia ettiği gibi, İbnü'r-Râvendî'nin Şiiilik ve imamet perdesinin arkasına gizlenerek peygamberlere dil uzatmaya ve Müslümanları dinde şüpheye düşürmeye çalıştığını söyleyen ve İbnü'r-Râvendî'nin çalışmalarına reddiye yazan³⁰⁴ Kadî Abdülcebbar'ın aslında o çalışmalarını hiç okumadığı öğrenilmiştir.³⁰⁵

Hayyât *İntisâr*'ında İbnü'r-Râvendî'ye karşı pek çok Mu'tezilî alimi ve görüşlerini savunarak eleştirilen noktaları düzeltmeye çalışmıştır. Fakat esere baktığımızda Hayyât'ın hiçbir şekilde kendisine ve görüşlerine dair bir savunma

³⁰² Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 5.

³⁰³ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 13.

³⁰⁴ Kadî Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 122, 654.

³⁰⁵ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadîhat al-Mu'tezilah*, 51.

gerçekleştirmedeği görülmektedir. Bu durumda İbnü'r-Râvendî ya eserinde Hayyât'ı eleştirmemiştir ya da Hayyât kendisine dair yapılan eleştirileri eserine taşımayarak gizlemiştir. Bu denli koyu bir Mu'tezile savunusu gerçekleştiren Hayyât'ın eserinde kendisine dair herhangi konudan bahsetmemesi oldukça dikkat çekici bir durumdur.

1.2.Kâdi Abdülcebbar'ın Eleştirisi

Mu'tezilî kelamcı Kadî Abdülcebbar eserinde, İbnü'r-Râvendî'nin sorularına yer vermemesi gerektiğini fakat Eş'arîler, Râfıziler, Hıristiyanlar ve zındıklar onu ilim adamı olarak gördükleri için bu soruları aktardığını söylemektedir. O, Batniler ve Karmatileri ve el-Verrâk ve İbnü'r-Râvendî gibi isimleri Kureyş Müşriklerinin çağdaş versiyonları olarak görmektedir.³⁰⁶

Kadî Abdülcebbar'a göre Cebriye, Müşebbihe ve Râfıza, ehli İslam'ı ve Müslümanları tanımadıkları, aşırı cahil oldukları ve İbnü'r-Râvendî onların lehine birtakım kitaplar yazdığı için İbnü'r-Râvendî'yi bilgili zannediyorlardı. Yahudi ve Hıristiyanlar ise Rasullullah'a hakaret ettiği ve onun yalancı olduğunu söylediği için İbnü'r-Râvendî'yi ilim adamı sayıyorlardı. Halbuki o Hz. Muhammed ile beraber Yakub, Musa, Harun, İsa ve tüm peygamberlere hakaret edip onları yalancılıkla suçluyordu fakat Yahudi ve Hıristiyanlar Müslümanlara karşı düşmanlıklarından basiretleri bağlandığı için bu durumu görememişlerdir.³⁰⁷

Kadî Abdülcebbar'a göre İbnü'r-Râvendî, Peygamberlerin ilerde Hz. Muhammed'in ortaya çıkacağına dair verdikleri haberlerin münecimlerin vereceği türden asılsız haberler olarak görülebileceğini iddia etmektedir.³⁰⁸ Kâdi Abdülcebbar İbnü'r-Râvendî'nin Tâhâ suresi 133.ayeti³⁰⁹ eleştirdiğini aktarmakta ve "Hz. Muhammed'in önceki kitaplarda söyleneni bilmesi nübüvvetine delil ise Yahudilerin de bilmeleri nübüvvetlerine delildir." dediğini iddia etmektedir.³¹⁰

³⁰⁶ Kadî Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 938.

³⁰⁷ Kadî Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 186.

³⁰⁸ Kadî Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 756.

³⁰⁹ "İnkâr edenler, "Doğru söylediğine dair Rabbinden bize açık bir delil (bir mucize) getirse ya!" dediler. Onlara önceki kitaplardakilerin apaçık delili (Kur'an) gelmedi mi?" 20, Tâhâ, 133.

³¹⁰ Kadî Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 184, 186.

Kadî Abdülcebbâr, İbnü'r-Râvendî'nin Câhız'ın söylediği “Kur'an ziyade ve noksanlıktan salimdir.” sözüne itiraz ettiğini ve Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin de bu itiraza reddiye yazdığını aktarmaktadır.³¹¹ *Kitâbü't-Tevhîd*'de Berâhime'ye veya Verrâk'a, diğer kitaplarda İbnü'r-Râvendî'ye atfedilen bir diğer düşünce de Bedir gününde meleklerin Müslümanları desteklediğinin Allah resulü tarafından haber verilmesine dair yapılan eleştiridir. Buna göre melekler sayıca çok olmalarına ve Müslümanlarla da birleşmelerine rağmen yetmişden fazla adam öldürememesi ve bu meleklerin Bedir'de yardım için gelebiliyorken Hz. Peygamber'in ölümle burun buruna geldiği Uhud savaşında ortada olmamaları çelişkili bir durumdur. Kadî Abdülcebbâr İbnü'r-Râvendî'nin Bedir Savaşında yardıma gelen meleklerin Uhud günü neden yardım etmediğine dair soruyu el-Verrâk ve Yahudi İbn Lâvî gibi mülhidler safına katıldıktan sonra sorduğunu iddia etmektedir.³¹²

Kadî Abdülcebbâr'a göre, İbnü'r-Râvendî ve Yahudi Lâvî Hz. Peygamber'in insanları önce savaşla tehdit ettiğini, Medine'de bir cemaat oluşturduktan sonra ise bu düşüncesinden vazgeçtiğini söylüyorlardı. O ikisine Müslümanlara tuzak kurmayı düşünen birtakım insanlar da yardım etmişti ve onlar yaptıkları yorum ve te'villerle zârurat-ı diniyye'den yüz çevirmişlerdir.³¹³

Kadî Abdülcebbâr'dan rivayet edildiğine göre İbnü'r-Râvendî Hz. Peygamber'in Yahudileri ölümü temenniye ve Hıristiyanları da mübaheleye nübüvvetine delil oluştursun diye davet etmediğini, eğer bu niyetle davet etseydi onların kesinlikle buna icabet edeceklerini iddia etmektedir. Kadî Abdülcebbâr, mübaheleye Hıristiyanların yanaşmadığına dair düşünceyi bu şekilde eleştirdiği için İbnü'r-Râvendî'yi kalam sanatını ve lügati bilmemekle suçlamıştır.³¹⁴

³¹¹ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 1016.

³¹² Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 744.

³¹³ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 656.

³¹⁴ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 790-794.

2. Şiilerin Yaklaşımı

Kadî Abdülcebbâr, İbnü'r-Râvendî'yi İmâmiyye alimlerinden saymakta ve Şiiler'in kendileri için muhacir ve ensarı kötöleyen kitaplar yazması sebebiyle onu dost edinip kitaplarındaki görüşlere müracaat ettiklerini söylemektedir.³¹⁵ Fakat Abdülcebbâr'ın iddiasına ve İbnü'r-Râvendî'nin *Fadîhâtü'l-Mu'tezile*'de Şiiliği savunmasına rağmen Şiiler onun eserlerine ve İbnü'r-Râvendî'ye gereken ilgiyi göstermemişlerdir.

İbnü'r-Râvendî'nin yaşadığı dönem Şiilik tarihinde çok karışık ve sıkıntılı bir dönemdi. Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) imam olmasından on ikinci imam Muhammed el-Mehdî'nin ortadan kaybolmasına kadarki dönemde geleneksel Şiilik henüz tam olarak oluşmamıştı. Şia'nın gaybetten önceki dönemde dünyevî ve uhrevî sorunların çözümü için gerekli olan bilgileri Hz. Peygamber'in torunları olan ve masum kabul ettikleri imamlardan alıyor olması Şiî teolojinin dinamik olarak gelişmesi noktasında engel teşkil etmekteydi. İbnü'r-Râvendî'nin yaşadığı döneme tekabül eden bu zaman diliminde, kafalarındaki soru işaretlerini Hz. Peygamberden öğrenen ashap gibi, Şiilerin de din öğretimi için farklı bölgelere giden ve imamların görüşlerini nakleden Şiî alimlerden gerekli bilgileri alması, herhangi bir düşünürün ihtiyaç duymamalarına sebep olmuştur.³¹⁶

Büyük Gaybet'e girilmesi ile beraber Şiî toplumun liderlik sandalyesinde büyük bir boşluk oluşmuş ve bu boşluk alim ve fakihlerin gaybet öncesi döneme nazaran faaliyet sahalarını daha da genişletmelerine fırsat sağlamıştır. İmamların vekili olma görevini devralan ulema ortaya çıkan zaruret neticesinde imamların sözcüleri kabul edilerek onların eksikliklerini gidermişler ve teolojilerini geliştirmeleri konusunda özgür kalmışlardır.³¹⁷

Şiilerin hicri beşinci yüzyıla kadar kendilerine has bir birikimleri yoktu. İbnü'r-Râvendî'nin, Şiiler ile ortak düşünceler barındıran Mu'tezile'yi sert bir şekilde

³¹⁵ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 120, 122.

³¹⁶ Cemil Hakyemez, "Şiî İmâmiyye Fıkhının Teşekkül Süreci ve İmamet", 13, 23; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 54.

³¹⁷ M. Hussain Jassim, *Occultation of the Twelfth Imam* (Tahran: y.y., 1982), 148-149; Hakyemez, "Şiî İmâmiyye Fıkhının Teşekkül Süreci", 23.

eleştirilmesi Şiiiler tarafından istenmeyen bir durum olarak görüldü. Şia'ya ve Mu'tezile'ye karşı reddiyeler yazan Sünniler'in onları karalamak için İbnü'r-Râvendi'nin eserlerini kullanması da Şiiiler'in onu reddetmesinde etkili olmuştur.

İbnü'r-Râvendi'nin Şiiliğin temel öğretilerinden olan Bedâ görüşünü onaylamadığını söylemesi Şiiliğin geleneksel inançlarına körü körüne bağlanmadığını ve hem Şia'ya hem de Mu'tezile'ye karşı eleştirilerinde rasyonel bir tutum benimsediğini göstermektedir. Bu gibi sebeplerden dolayı Şiiiler İbnü'r-Râvendi'yi kendi âlimleri olarak görmemiş ve İbnü'r-Râvendi'ye reddiye yazanlar arasına girmişlerdir.³¹⁸ Nitekim Şia'nın önde gelen alimlerinden Ebû Muhammed en-Nevbahtî (ö. 310/922) ve Ebû Sehl en-Nevbahtî (ö. 311/924) bu isimlerden iki tanesidir.³¹⁹

Ebû'l-Alâ' el-Maarri (ö. 449/1057) ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) gibi özgür düşünürler de Râvendi'ye karşı geleneksel olumsuz tavrı devam ettirerek ciddi şekilde eleştirmiş ve onu heretik olarak kabul etmişlerdir.³²⁰ Fakat her ikisi de bazı kaynaklarda İbnü'r-Râvendi ile birlikte İslâm toplumunda ortaya çıkan zındıklar arasında sayılmakta; hatta düşüncelerini açık bir şekilde ortaya koymadıkları için İbnü'r-Râvendi'den daha tehlikeli oldukları ifade edilmektedir.³²¹

Bunların dışında oryantalizmin etkisinde kalarak İslamî çevrelerde fazla ilgi görmeyen ve eleştirilen Ahmed Emîn, *el-Mehdî ve'l-Mehdeviyye* isimli eserinde bu üç düşünürün *İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ* isimli topluluğun takipçileri olduğundan bahsetmektedir. Fakat bu bilgi, hicri dördüncü yüzyılda ortaya çıkan İhvânü's-Safâ'dan ve diğer iki düşünürden en az bir asır önce ölen İbnü'r-Râvendi için imkânsız görünmektedir.³²²

³¹⁸ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 52-55; Niyazi Kahveci, *Mu'tezile ile Şia Arasında Siyasal Tartışma* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2006), 28.

³¹⁹ Ebû Ca'fer Reşidüddin Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb, *Me'âlimü'l-'ulemâ*, Kum: Müesseetu Neşri'l-Fukahâ, 1425/2005, 28; Paul Kraus, "Beitrag zur Islamischen Ketzergeschichte" 14/4 (1934): 361; Hakyemez, "Şii İmâmiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci", 20.

³²⁰ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 58.

³²¹ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Muntazam*, 16: 24; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, tsh. Muhammed Bedreddin en-Na'sânî el-Halebî (Kahire: y.y., 1325/1907), III: 355; Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, thk. Muhammed Emîn el-Hancî (Kahire: y.y., 1326/1908), 348-349.

³²² A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 58.

Bu reddiyelere karşın Şia'nın fıkıh ve kelam alimi Şerif el-Murtazâ Şiiler arasında farklı bir tutum sergileyerek İbnü'r-Râvendî'yi savunmuştur.³²³ Şerif el-Murtazâ Kadî Abdülcebbâr'ın düşüncelerine karşı sert bir karşılık olarak yazdığı *eş-Şâfi fi'l-İmâme* isimli eserinde İbnü'r-Râvendî'nin imamet hakkındaki bazı delillerini eleştirirse de İbnü'r-Râvendî de dahil olmak üzere Şiilikle ilgili olduğu söylenen alimleri birbirinden ayırmıştır.

O, İbnü'r-Râvendî'nin eserlerini tartışmacı bir yöntem üzerine inşa etmesinin ve Mu'tezile'ye eleştiriler yöneltmesinin neticesi olarak imajının çarpıtılarak kötü gösterildiğini söylemektedir. Bunu ispatlamak için Câhız ve İbnü'r-Râvendî'nin entelektüel tavırlarını karşılaştırarak ikisinin yönteminin birbirinin aynısı olduğunu söylemiştir. Câhız da İbnü'r-Râvendî gibi birbiriyle çelişkili olan farklı fikirleri araştırarak bunlar hakkında incelemeler yazmıştır fakat Câhız'ın bu tavrı, onun derin bir şüphe ve ilhad içerisinde olduğunu göstermemektedir. Dahası İbnü'r-Râvendî eserlerinde hiçbir zaman “ben bu mezheplere inanıyorum” veya “bunlar haklıdır” dememiş, sadece mezheplerin görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. Fakat Murtazâ'ya göre bu kitaplara inansa da inanmasa da bunları telif etmekle İbnü'r-Râvendî hata etmiştir.³²⁴

Şerif el-Murtazâ'nın Câhız ve İbnü'r-Râvendî'yi karşılaştırarak ele almasındaki asıl amaç İbnü'r-Râvendî'yi temize çıkarmaktan ziyade Câhız'ı suçlamak gibi görünmektedir. Şerif el-Murtazâ, Şiiler arasında çok önemli bir kişilik olmasına rağmen onun İbnü'r-Râvendî hakkındaki fikirlerinin görmezden gelinmesi ve Şiiler'in kendilerinin davalarını savunan ve ilerleten İbnü'r-Râvendî'ye ve onun eserlerine karşı olumsuz tutum sergilemesi oldukça şaşırtıcıdır.

3. Ehl-i Sünnet Âlimlerinin Yaklaşımı

Sünniler Şiiler'e karşı bir şey söylemek istediklerinde Mu'tezile'nin eleştirilerinden, Mu'tezile'ye bir şey söylemek istediklerinde Şiilerin eleştirilerinden yararlandılar. Bu fenomen, Sünniler tarafından İbnü'r-Râvendî'nin *Fadîhâtü'l-*

³²³ Kahveci, *Mu'tezile ile Şia Arasında Siyasal Tartışma*, 28.

³²⁴ Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 63-64.

Mu'tezile'si ve *Câhız*'ın *Faziletü'l-Mu'tezile*'si malzeme olarak kullanılarak en güzel şekilde gösterildi.

Sünni mezhebin önde gelen alimlerinin eserlerinde İbnü'r-Râvendî'ye değinmesi ve ondan alıntılar yapması ondan etkilendiklerinin göstergesi olarak görülebilir. Kendisi de eski bir Mu'tezilî olan İmam Eş'arî'nin ve sünni alim İmam Mâtürîdî'nin Mu'tezile tarafından ileri sürülen düşüncelere karşı uzun mücadeleler vermesi, onların İbnü'r-Râvendî'yi kendileri için destekleyici bir şahıs olarak değerlendirmelerine sebep olmuştur. İbnü'r-Râvendî'nin eski mezhebine yaptığı eleştiriler ve gerçekleştirdiği ayrılık büyük bir tepkiyle karşılanırken, Eş'arî'nin Hanbelilere karşı İbnü'r-Râvendî'nin muhalefetine benzer bir muhalefet sergilemesine rağmen Sünni çevreler tarafından desteklenmesi ve görüşlerinin benimsenmesi dikkat çeken bir nokta olmaktadır.

Ehl-i Sünnet alimleri yalnızca eserlerinden yapılan alıntılar yolu ile değil, aynı zamanda ölümünü izleyen üç asır boyunca İbnü'r-Râvendî'nin yöntemini takip ederek de ondan etkilendiklerini göstermişlerdir. Dolayısıyla Sünni kaynaklarda Mu'tezilî inanç sistemi, İbnü'r-Râvendî'nin yaptığı eleştirilerle benzer bir tavra maruz kalmıştır. Asem'e göre, İbnü'r-Râvendî'nin özellikle eski bir Mu'tezilî iken Şiiliğe geçerek yaptığı eleştiriler ve saldırgan tavrı, Sünnilerin İbnü'r-Râvendî'yi ve fikirlerini oportünist bir tavırla takip etmelerine ve değerlendirmelerine sebep olmuştur.³²⁵

3.1. İmam Mâtürîdî'nin Yaklaşımı

İbnü'r-Râvendî'nin çağdaşı ve dinde otorite kabul edilen İmam Mâtürîdî, İbnü'r-Râvendî hakkında ciddi karalamalar yapıldığı, eserlerinin yakıldığı ve zındık iddialarının dolaştığı bir dönemde, onun hakkında verilen olumsuz bilgilere değinmemiş aksine eserinde İbnü'r-Râvendî'den alıntılar yaparak Ebû İsâ el-Verrâk'a karşı nübüvveti ispatlamaya çalıştığından bahsetmiştir.³²⁶

Nübüvveti reddeden fikirlerin Ebû İsâ el-Verrâk'a, peygamberliği ispat yönündeki aklî delillerin ise İbnü'r-Râvendî'ye izafe edildiği eserde İbnü'r-Râvendî için, mucizeleri alaya alan ve nübüvveti eleştiren Ebû İsâ el-Verrâk'a karşı mücadele

³²⁵ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 60; H. S. Nyberg, Önsöz, 25.

³²⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 242-252.

veren bir öğrenci portresi çizilmektedir. Mâtürîdî'nin, İbnü'r-Râvendî'nin fikirlerini hangi eserinden aktardığı kesin olarak bilinmese de bu fikirlerin İbnü'r-Râvendî'ye ait olduğunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.

Kitâbu't-Tevhîd'in ilk olarak neşrini yapan ve neşrine küçümsenemeyecek hatalar karıştıran³²⁷ Fethullah Huleyf, eserin içine “*İbnü'r-Râvendî'nin Risalet Hakkındaki Görüşleri ve Bunların Yanlış Olduğunun Beyanı*” anlamında bir başlık koymuştur. Fakat başlığın altındaki metin incelendiğinde bunun hatalı olduğu ve İbnü'r-Râvendî'nin, nübüvveti inkâr eden Verrâk'ın ileri sürdüğü delillere eleştiriler yöneltmek cevap verdiği ortaya çıkmıştır.³²⁸

Mâtürîdî'den aktarıldığına göre İbnü'r-Râvendî risaleti ispat etmek amacıyla pek çok farklı delil kullanmıştır. Bu delillerden ilki *Kitâbü't-Tevhid*'de başlangıçta İbnü'r-Râvendî'nin adı verilerek geçmez fakat daha sonraki sayfalarda delilin ona ait olduğu belirtilmektedir. Bu delile göre Allah insanı yaratmış ve onları sınava tabi tutmuştur. Onlar için yeryüzünde besin ve ilaçlar temin etmiş ve hastalıklar ve öldürücü zehirler icat etmiştir. İnsan akli ise yeryüzündeki ürünlerin nasıl bir mekanizmaya bağlı olduklarını bilememektedir. Bu yüzden Allah (c.c.) insanın ölüme sürüklenme tehlikesine karşı yeryüzündeki nesnelere mahiyetini ve nasıl kullanılacağını öğrenmeleri için insanlara yol gösterici bir şahıs göndermiştir. Bu şahıslar insanın yaşamını ve kulluk görevini yapmasını sağlamışlar ve nelerin faydalı nelerin sakıncalı olduğunu insanlara öğretmişlerdir. Bu öğreticiler peygamberlerdir.³²⁹

Bir diğer delile göre ashap Hz. Peygamber'e çeşitli konuların sonuçları hakkında sorular yöneltirdi ve sonuç tam da Hz. Peygamber'in anlattığı doğrultuda gerçekleşirdi. Kur'an'da cinlerden ve onların Hz. Peygamber'e karşı tutumlarından bahsedilirken Hz. Peygamberi tasdik ettikleri belirtilmektedir.³³⁰ Bununla beraber onun tebliğ ettiği konuların diğeri ilahi kitaplarla da uyum içerisinde olduğu haber verilmektedir.³³¹

³²⁷ Siddik Korkmaz, *İmâm Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 47.

³²⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dâru'l Câmîattü'l-Mısriyye, ts.), 193.

³²⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 225.

³³⁰ 46, Ahkaf, 29-31; 72, Cin, 1-19.

³³¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 244.

Bunların dışında Mâtürîdî'den aktarıldığı kadarıyla İbnü'r-Râvendî, Hz. Muhammed'in güçsüz ve düşmanlarının çok olduğu bir dönemde, gerçekleştireceği fetihlerden, insanların dalga dalga onun dinine gireceği³³² ve İslam'ın bütün dinlerden üstün olacağı³³³ gibi konularda Kur'an'ın haber vermesi ve bu haberlerin gerçekleşmesinin de Hz. Peygamberin nübüvvetine delil teşkil ettiğini söylemiştir. İbnü'r-Râvendî'ye göre Allah, Hz. Muhammed'in nübüvvetini karşı konulamayacak kanıtlarla destekleyince, geçmişteki semavi din mensupları Kur'an'a karşı ilgi duymaya başlamışlardır.³³⁴

İbnü'r-Râvendî'ye göre aklın iyi ve kötü gördüğü şeyler değişken veya sabittir. Sabit olanlar belliyken değişken olanlar şartlara ve duruma göre değişmektedir. Ayakta durmak, oturmak, yemek içmek de bunun gibidir, farklı durumlarda faydalı veya zararlı olabilir ve bu değişik haller nedeniyle aklın konumu değişmemektedir. Dolayısıyla aklın durumu da şeriatın durumu gibidir ve peygamberlerin getirdiği vahiy de bu esasa dayanır; sabit olan değerler daima vurgulanır, değişken olanlar için de zaman içerisinde farklı hükümler konulur. Akla göre iyi olan zamanla kötü, kötü olan da zamanla iyi olarak anlaşılabilir. Bu durumda nasıl ki akli değiştirmek mümkün değilse akla uygun değil diye de şeriatın değiştirilmesi mümkün değildir.³³⁵

İmam Mâtürîdî'den aktarıldığına göre İbnü'r-Râvendî Kur'an'ın en mükemmel lafza ve en güzel kompozisyona sahip olduğunu söylemiştir. Kur'an Araplara kendine nazire getirmek gibi kolay bir işi teklif ettiği ve ısrarla buna davet edip meydan okuduğu halde onlar acizliklerinden veya bir imtihan sebebiyle savaş gibi zorlukları kabul ederek hayatlarını feda etmeyi seçmişlerdir.³³⁶

İbnü'r-Râvendî'ye göre Allah'ın (c.c.) kıyamete kadar gerçekleşecek olayların ilkelerini Kur'an'da bir araya getirmesi Kur'an'ın gayb aleminden peygambere bildirildiğini göstermektedir. Kur'an diğer ilahi kitaplara uygundur ve bu kitaplarda Hz. Muhammed ve ümmetinin vasıfları açıklanmaktadır. Hz. Peygamber'in

³³² "Allah'ın yardımı ve fethi gelip de insanların bölük bölük Allah'ın dinine girmekte olduğunu gördüğün vakit, Rabbine hamd ederek tespihte bulun..." 110, Nasr, 1-3.

³³³ "Bütün dinlerden üstün kılmak için Rasulünü hidayet ve hak din ile gönderen O'dur..." 48, Feth, 28.

³³⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 243-246, 249-250.

³³⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 251, 252.

³³⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 243.

muarızlarından hiçbiri Kur'ân'da bu konuyla ilgili olan ayetleri³³⁷ inkâr edememiştir. Bu da bu kitapları indirenin Allah (c.c.) olduğunu göstermektedir.³³⁸ Hakkında yalnızca Ehl-i Kitap alimlerinin bilgisi olan konular Kur'ân'da beyan edilmektedir. Rasulullah'ı tanıyanlar onun bu alimlerin yanına gitmediğini veya ümmi bir peygamberin önceki bilgilerini Kur'an'a ekleyemeyeceğini bilmektedirler.³³⁹ Bu yüzden Kur'an metni Allah'ın Hz. Peygamber'e vahiyle bildirmesiyle ortaya çıkmıştır.³⁴⁰

İbnü'r-Râvendî'ye göre Hz. Peygamber tevhidin bilinmediği, puta, heykele ve ateşe tapanların bulunduğu cahiliye devrinde peygamberlikle görevlendirilmiştir. Vahye muhatap olmamış birinin tek bir muvahhidin bile bulunmadığı bir asırda Kur'ân'daki delillere vakıf olması mümkün değildir. Bu da Kur'ân'ın ne denli başarılı bir eser olduğunu göstermektedir. Kur'ân yirmi üç yıl içerisinde parça parça indirilmiştir ve indirilen ayetlerin tümü aynı edebi niteliğe ve kompozisyona bağlı kalmamıştır. Eğer Kur'ân yaratılmış birinin meydana getirdiği bir eser olsaydı içerisinde tutarsızlıkların olması kaçınılmaz olacaktı. Fakat o, gayb alemine vakıf olan bir yaratıcı tarafından gönderildiği için her bir ayeti birbiriyle uyumludur.³⁴¹

İmam Mâtürîdî'nin aktardığına göre İbnü'r-Râvendî, bir kişi yıldızlarla konuşabildiğini veya denize dokunduğunda denizin içindekileri dışarı çıkaracağını söylerse, tabiatüstü şeyler iddia ettiği ve daha önce bu örnekler gerçekleşmediği için bu şahsın yalanlanması gerektiğini söylemektedir. Oysa ki peygamberin elinde zan ve ihtimallerle reddedilmesi mümkün olan fakat duyular aleminin ötesinde imkân dahilinde bulunan birtakım olağanüstülükler bulunmaktadır ve İbnü'r-Râvendî'ye göre peygamber bu olağanüstü olayları gerçekleştirerek mucizeleri açıkça kanıtlamıştır.³⁴²

Van Ess'e göre Kadî Abdülcebâr, Hayyât, İbnü'l-Cevzî ve Müeyyed-Fi'd-dîn eş-Şîrâzî de dahil olmak üzere hepsi taraflıdır ve İbnü'r-Râvendî'nin imajını

³³⁷ 7, Araf, 157; 2, Bakara, 146; 48, Feth, 29.

³³⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 244.

³³⁹ "Sen Kur'an'dan önce ne bir yazı okur ne de elinle onu yazardın. Öyle olsaydı, bâtıla uyanlar şüpheye düşerlerdi." 29, Ankebut, 48.

³⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 243.

³⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 244-245.

³⁴² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 234.

çarpıtmaktadır. Ona göre İbnü'r-Râvendî'yi zındık olarak tanımlayan kaynaklar genel olarak Mu'tezile'den ve Irak'tan gelen kaynaklardır. Fakat doğudan gelen kaynaklar özellikle Hanefî-Mâtürîdî okulu bu konuda farklı bir tutum izlemiş ve İbnü'r-Râvendî'ye daha olumlu bakmıştır. Nureddin es-Sâbuni ve Ebü'l-Yüsr Pezdevî de eserlerinde İbnü'r-Râvendî'nin görüşlerine atıfta bulunmuş, fakat herhangi bir olumsuz sıfat kullanmaksızın yalnızca görüşlerini aktarmış veya bu görüşlere katılıp katılmadıklarını söylemişlerdir. Dolayısıyla Ess'e göre İbnü'r-Râvendî Doğu'ya egemen olan Hanefî-Mürçîî geleneğiyle yakından bağlantılıydı.³⁴³

Mâtürîdî'nin İbnü'r-Râvendî'ye karşı saldırgan bir tavır sergilememesinde Doğu kökenli olmasının etkili olduğunu düşünen Ess'e, Stroumsa da katılmaktadır. Fakat Stroumsa, bu durumun İbnü'r-Râvendî'nin Doğu-Hanefî ekolüne bağlı olduğu anlamına gelmeyeceğini söylemektedir. Ona göre Mâtürîdî hicri dördüncü yüzyılda Maniheizm'in İslam'a karşı halen gerçek bir tehlike olarak görüldüğü Semerkand'da yaşıyordu. Bu yüzden Mâtürîdî için ilk görev İbnü'r-Râvendî ile ilgili spekülasyonları ortaya koymaktan çok Maniheist olan Ebû İsa el-Verrâk'a yüklenmekti.³⁴⁴

İmam Mâtürîdî'nin eserlerinin isimlerine bakıldığında, Mu'tezile'nin Mâtürîdî için önemli bir problem olduğu ve Mâtürîdî'nin en çok uğraşıp tenkit ettiği mezhebin Mu'tezile olduğu görülmektedir.³⁴⁵ Basra ve Bağdat ve Mu'tezilesi'nin önde gelen isimlerinden bahseden ve onların görüşlerine yer veren İmam Mâtürîdî, Allah (c.c.)'dan kendilerini Mu'tezile'nin yolundan korumasını talep etmektedir.³⁴⁶ Mâverâünnehir bölgesinden dışarı çıktığı bilinmeyen İmam Mâtürîdî'nin yaşadığı bölgeye, Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bî ve Ebû Zeyd el-Belhî gibi hayatının bir dönemini Mâverâünnehir bölgesinde geçirenler müstesna tutulursa, Basra ve Bağdat bölgesinde yaşayan Mu'tezilîlerin fikirlerine dair bilginin nasıl ulaştığı kaynaklarda yer almamaktadır.

Bu konuyla ilgili akla farklı düşünceler gelmektedir. Mu'tezile'nin zirvede olduğu ve düşüncelerini gerektiğinde zor kullanarak kabul ettirmeye çalıştığı mihne

³⁴³ Ess, *Theologie und Gesellschaft*, 4: 335, 6: 448-451. Sarah Stroumsa, "The Blinding Emereald", 164-165.

³⁴⁴ Stroumsa, *Freethinkers*, 70.

³⁴⁵ Korkmaz, *İmâm Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, 20.

³⁴⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 73.

döneminde, yönetim kendi fikirlerini yaymak amacıyla bu bölgelere dâîler göndermiş veya bu dönemde Mu'tezilî baskıdan kaçan karşıt görüşlü insanlar bölgeye gelmiş ve Mu'tezile aleyhinde propaganda yapmış olabilir. Abbasi halifesi Mütevekkil'in Kur'an'ın yaratılmış olduğu anlayışını ve mihne sürecini sonlandırması ve devletin önemli mevkilerinden Mu'tezile'yi uzaklaştırarak Mu'tezilî alimleri dışlaması sonucunda bu alimlerin, fikirlerini yayabilmek amacıyla, hilafet merkezinden uzak bölgelere gitmeleri de ihtimal dahilindedir.³⁴⁷

Bu konuda İbnü'r-Râvendî ile ilişkisi bağlamında dikkatimizi çeken isim Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bî el-Belhî'dir. Mu'tezile'nin önde gelen imamlarından biri olan Kâ'bî, Horasan'ın şehirlerinden olan Belh'te doğmuş ve Bağdat'ta Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât'tan kelim tahsili aldıktan sonra tekrar Horasan'a dönmüştür. Kâ'bî, fıkhıta Hanefî olmakla beraber Mu'tezile tarafından insanlara önderlik yapan biri olarak kabul edilmiştir. Mu'tezile âlimleriyle de birtakım görüş ayrılıkları içinde olan Kâ'bî Mâtürîdî tarafından eleştirilmiştir. İmam Mâtürîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'de Mu'tezilî alimler içinde görüşlerinden en çok bahsettiği ve eleştirdiği kişi Kâ'bî'dir.³⁴⁸

Mâtürîdî'nin pek çok konuda Kâ'bî'nin görüşlerini eserlerine taşıması, tartışması ve bu fikirlere eleştirilerde bulunmasına bakıldığında, Kâ'bî'nin fikirlerinin ciddiye alındığı görülmektedir. Mâtürîdî gibi Kâ'bî'nin de İbnü'r-Râvendî'ye karşı hocası Hayyât kadar sert eleştirilerde bulunmaması İbnü'r-Râvendî'nin fikirlerinin Mâtürîdî'ye ulaşmasında Kâ'bî'nin etkisinin olduğunu düşündürmektedir.

Van Ess'in doğuda kalanların İbnü'r-Râvendî'yi heretik ve zındık olarak görmedikleri görüşü bu durumu açıklar mahiyettedir. İbnü'r-Râvendî ve Mâtürîdî ile çağdaş olan Kâ'bî de, Mâtürîdî gibi Bağdat dışından olan doğu kökenli bir âlimdir ve Mâtürîdî gibi İbnü'r-Râvendî'yi zındıklıkla suçlamamıştır. Kâ'bî kelam konusunda İbnü'r-Râvendî'den daha yetkin ve kelamın inceliklerine daha hâkim birini bilmediğini fakat daha sonra kendisine ârız olan bazı sebeplerden ötürü İbnü'r-Râvendî'nin önceki müsbet halini terk ettiğini söylemiştir.³⁴⁹ Kâ'bî, İbnü'r-

³⁴⁷ Kıyasettin Koçoğlu, "İmam Mâtürîdî'nin Mu'tezile Algısı", *Milel ve Nihal* 7/2 (2010): 244-246.

³⁴⁸ Korkmaz, *İmâm Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, 21; Koçoğlu, "İmam Mâtürîdî'nin Mu'tezile Algısı", 252-255.

³⁴⁹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 2010, 301.

Râvendi'ye reddiye yazsa da bu reddiyeler İbnü'r-Râvendi'nin dini ve kelami görüşleri çerçevesinde kalmıştır.

3.2.Eş'arî'nin Yaklaşımı

Eş'arî, İbnü'r-Râvendi'nin görüşlerini aktarırken onu Mu'tezile içinde değerlendirse de onun daha sonra Râfizilere intisap ettiğini söyleyerek Râfıza bilgileri ve yazarları arasında adını zikretmiştir.³⁵⁰ Eş'arî iman ve küfür konusunda ise İbnü'r-Râvendi'nin Mürcie'nin önemli ilim adamlarından biri olan Bişr b. Gıyâs ile paralel düşündüğünü söylemektedir.

Bişr ve taraftarları iman kelimesi lügatte tasdik anlamına geldiği için imanın tasdik olduğunu, tasdik olmayan şeyin iman olamayacağını söylemektedirler. Onlara göre bu tasdik hem kalp hem de dil ile birlikte olmalıdır. Bu görüşe katılan İbnü'r-Râvendi de küfrün ve imanın lügat anlamının dışında alınmasının caiz olmadığını, küfür kelimesinin inkâr etmek ve gizlemek anlamına geldiğini söylemektedir. Dolayısıyla ona göre ölçü kalp ve dille tasdiktir ve dille söylenilmeyen inkâr da küfür değildir. O, güneşe secde eden birine bakılarak o kişinin küfrüne hükmedilemeyeceğini fakat güneşe yalnızca kafir olan secde ettiği için bunun bir küfür alameti olduğunu belirtmektedir.³⁵¹ Meşhur Eş'arî kelimcisi Bağdadî'nin aktardığına göre de İbnü'r-Râvendi'ye göre küfür, inatla kabul etmemek ve inkârdır.³⁵²

Eş'arî'den aktarıldığına göre mezhepler Ehl-i Kible'den günahkâr olanları Allah'ın cehenneme sokmasının ardından ebedi olarak cehennemde bırakıp bırakmayacağı hususunda farklı fırkalara ayrılmıştır. Bu konuda da İbnü'r-Râvendi, Bişr b. Gıyâs ve taraftarı olan bir fırka ile ortak düşünerek “*Her kim zerre ağırlığınca hayır işlemişse onu görecektir. Her kim de zerre miktarı bir kötülük işlerse onu görecektir.*”³⁵³ ayetinden dolayı Allah'ın Ehl-i Kible'den günahkâr olanları sonsuza kadar cehennemde bırakmasının mümkün olmadığını, fâcir olan kişinin cehenneme girdikten sonra mutlaka cennete gönderileceğini söylemektedir.³⁵⁴

³⁵⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 82.

³⁵¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 143-144.

³⁵² El-Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 150.

³⁵³ 99, Zilzâl, 7-8.

³⁵⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 149.

Kutluer, İbnü'r-Râvendî'nin doğu bölgesinde yaygın olan Mürcîî ekollerinin etkisinde kaldığını ve özellikle sapık olarak görülen inançları tasvir etmede bu ekollerin görüşlerinin İbnü'r-Râvendî'ye cesaret verdiğini belirtmektedir.³⁵⁵ Sonuç olarak İmam Eş'arî de İbnü'r-Râvendî'nin görüşlerini yansız bir tavırla eserinde aktarmıştır. Her ne kadar İbnü'r-Râvendî'ye karşı reddiyeler yazdığı bilinse de Kadî Abdülcebbar eserinde Eş'arî'nin İbnü'r-Râvendî'den etkilendiğini ve Eş'arîlerin onu ilim adamı olarak gördüklerini söylemektedir.³⁵⁶

3.3.Hanbelilerin Tepkisi

Hanbeli alim İbn Âkil İbnü'r-Râvendî'nin kısacık ömründe çok fazla rezalete ve çirkin işlere daldığını söylemiş, Kur'ân'ı ve nübüvveti eleştiren *Kitâbü'd-Dâmiğ* ve *Kitâbü'z-Zümürüd* gibi eserlerin sahibinin öldürülmemesine şaşırıldığını belirterek Allah'ın azabı ve lanetinin İbnü'r-Râvendî'nin üzerine olmasını istemiştir.³⁵⁷ Başka bir Hanbeli alim İbnü'l-Cevzî ise Mu'tezilî kaynaklar ışığında İbnü'r-Râvendî'yi heretik ve zındık bir adam olarak göstermiş, ayetlere ve şeriatın hükümlerine karşı dil uzatmasına dair bazı sözlerini aktararak bu konularda ona reddiyeler yazmıştır.

İbnü'l Cevzî'nin *Zümürüd*'den yaptığı nakillere göre eserde Hz. Peygamber gaipten haber verenler, müneccimler ve sihirbazlarla karşılaştırılmış, mucizelerin tılsım ve mıknatıslarla sergilenen birtakım hilelerden ibaret olduğu iddia edilmiş ve İbnü'r-Râvendî, meşhur şair ve ediplerden Eksem b. Sayfî'nin³⁵⁸ belâgatını Kevser sûresinin belâgatından daha üstün gördüğünü belirtmiştir.³⁵⁹

Yine aynı nakillere göre Kur'ân bir taraftan her şeyi bildiğini ve mutlak ilim sahibi olduğunu bildirmekte³⁶⁰ diğer taraftan Peygamber'e uyacak olanları bilebilmek için Kâbe'yi kible yaptığını söylemektedir.³⁶¹ Kur'ân'da bir yandan şeytanın hilesinin zayıf olduğu söylenmekte,³⁶² diğer yandan da Hz. Âdem şeytanın karşısında yenik duruma düşürülmektedir. Allah bazı ayetlerde kurduğu tuzak ve hilelerle övünmekte

³⁵⁵ Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 21: 182.

³⁵⁶ Kadî Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 186.

³⁵⁷ İbnü'l Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 110, 117.

³⁵⁸ Câhiliye devri şair ve hatibi.

³⁵⁹ İbnü'l Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 110.

³⁶⁰ 6, En'am, 59.

³⁶¹ 2, Bakara, 143.

³⁶² 4, Nisa, 76.

işkence etmekten neredeyse zevk alıyor gibi görünmektedir.³⁶³ Kur'ân'da bulunan cennet tasvirleri kabadır, nimet diye anılan şeyler niteliksizdir. Allah sırf değersiz bir deve yüzünden Semud kavmini yok etmiştir.³⁶⁴

İbnü'l-Cevzî'den aktarıldığına göre mülhid olduğu iddia edilen İbnü'r-Râvendî'ye neden böyle görüşlerle ilgilendiği sorulduğunda farklı mezhepleri ve onların görüşlerini öğrenmek istediğini söylemiştir.³⁶⁵ İbnü'l Cevzî'nin *Telbîs-ü İblis*'te İbnü'r-Râvendî'den bahsederken “İbnü'r Râvendî Râfıza'dan ve ilhad ehlilendi.” demesi Mu'tezile ile benzer bir tavır takınarak Râfızilik ve dinsizlik arasında ayırım yapmadığını göstermektedir.³⁶⁶

İbnü'l-Cevzî'ye göre İbnü'r-Râvendî İblis'ten daha kötüdür. Çünkü İblis Tanrı'ya itaatsizlik etse de ona saygıyla hitap etmiştir.³⁶⁷ Fakat İbnü'r-Râvendî'nin tavrı ve üslubu saygısız ve küstahçadır.³⁶⁸ İbnü'l-Cevzî'nin bu algı ve düşünceleri, İbnü'r-Râvendî'yi doğrudan dinsiz ve zındık olarak ele almasına sebep olmuştur diyebiliriz.

İbnü'l-Cevzî'nin düşüncelerini aktaran İbn Kesîr de İbnü'r-Râvendî'nin eserlerini basit ve bakmaya bile değmeyecek kadar değersiz olarak nitelendirmiş, sözlerindeki saçmalıklara, cehaletine ve hakkı batıl gösterişine bakarak bunlara karşı deliller getirmeye çalışmanın gereksiz olduğunu söylemiştir. Küfrü, hakkı hafife alması ve komik birtakım ifadeler kullandığına dair rivayetlerin bir kısmının İbnü'r-Râvendî'ye ait olduğunu bir kısmının da onun gibi olan kimseler tarafından İbnü'r-Râvendî'ye isnad edildiğini aktaran İbn Kesîr, İbnü'r-Râvendî'yi aslında münafık olduğu halde Müslüman olduğunu iddia edenlere benzetmektedir.³⁶⁹

³⁶³ 4, Nisa, 56.

³⁶⁴ İbnü'l Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 112-116.

³⁶⁵ İbnü'l Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 108.

³⁶⁶ Cemaleddin Ebu'l Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbis-ü İblis* (Kahire: y.y., 1928), 111.

³⁶⁷ 38, Sâd, 82.

³⁶⁸ İbnü'l Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 117.

³⁶⁹ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 11: 203.

4. İbnü'r-Râvendî'nin Berâhime ile İlişkilendirilmesi

Berâhime'nin nübüvvet karşıtı delillerinin ilk kez ele alındığı kitap İbnü'r-Râvendî'nin “*Kitabü'z-Zümürrüd*”üdür. Fatımî halifesi Mustansır-Billâh (ö. 487/1094) döneminde yaşayan İsmailî dâisi Müeyyed fi'd-Dîn eş-Şirâzî (ö. 470/1078) tarafından yazılan “*el-Mecâlisü'l-Müeyyediyye*”, İbnü'r-Râvendî'nin *Kitabü'z-Zümürrüd*'ü hakkında fikir edinmemizi sağlayan ilk kaynak, eserde yer alan nübüvvetle ilgili görüşlerini ise uzun bir şekilde ele alan tek kaynak olma özelliğine sahiptir.³⁷⁰

Paul Kraus bu eserde bulunan *Zümürrüd*'e ait parçaları neşrederek ilk kez ilim dünyasına taşımıştır.³⁷¹ Şirâzî'nin verdiği bilgilere göre İsmâilî dâîlerden biri, İbnü'r-Râvendî'nin Berâhime'ye atfettiği ve içinde nübüvvet aleyhtarı düşünceler barındıran bir kitap bulmuştur. Dâî tarafından yazılan ve İbnü'r-Râvendî'nin fikirlerini ve bunlara verilen cevapları içerisinde barındıran bu kitap Müeyyed'e kadar gelmiştir. Eser peygamberliği ispat edenlerin ve inkâr edenlerin karşılıklı delillerinden oluşmaktaysa da Şirâzî ispat edenlerin delillerini tekrarlamamanın gereksiz olacağını düşündüğü için sadece İbnü'r-Râvendî'nin Brahmanlar'a söylediği nübüvvet aleyhtarı görüşlerini almış, eserdeki karşı delilleri zayıf bulduğu için bunlara kendisi reddiyeler yazmış ve eseri “*el-Mecâlisü'l-Müeyyediyye*”de derlemiştir.³⁷²

Bu reddiye sebebiyle pasajların tam olarak aktarılıp aktarılmadığı ve eserin tarafsızlığı şüphe uyandırmaktadır. Nübüvvetin ispat ve reddi konusundaki delilleri içeren *Kitabü'z-Zümürrüd*'ün risaleti ispat eden bölümü çıkarılmadan alınmış olsaydı İbnü'n-Nedim'in İbnü'r-Râvendî'ye nispet ettiği *Nakzu'z-Zümürrüd* ve *Kitâbü İsbâti'r-Rusûl* hakkında da fikir sahibi olma imkânı bulabilecektik. Dolayısıyla İmam Mâtürîdî'nin de nübüvveti ispat konusunda İbnü'r-Râvendî'nin hangi eserine başvurduğu açıklık kazanmış olacaktı.

Eserdeki tarafların kimler olduğu hususunda farklı iddialar bulunmaktadır. Bir

³⁷⁰ Stroumsa, *Freethinkers*, 48.

³⁷¹ Paul Kraus, “Beiträge zur Islamischen Ketzergeschichte: das Kitab az-Zumurrud des Ibn ar-Rawandi”, *Rivista Degli Studi Orientali*, 14/2-4 (1933-34), 93-129, 335-379. Bu çalışmayı Abdurrahman Bedevî “İbnü'r-Râvendî” başlığıyla Arapça'ya tercüme etmiş ve “*Min Târîhi'l-İlhâd*” isimli eserinin 75-188. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

³⁷² Bedevî, *Min Târîhi'l-İlhâd fi'l İslam*, 77-80.

iddia eserdeki diyalogların İbnü'r-Râvendî ile Berâhime arasında olduğuna yönelik iken diğer bir iddiaya göre bu konuşmalar hocası ve arkadaşı Ebû Îsâ el-Verrâk ile arasında geçmektedir. Bir başka iddia ise tüm görüşlerin İbnü'r-Râvendî'ye ait olduğu ama siyasi erkten korktuğu için bu düşünceleri Berâhime'nin ağzından yazdığı yönündedir. Fakat Koloğlu, birtakım gerekçelerle Berâhime'nin sadece İbnü'r-Ravendî'nin kendi görüşleri için kullandığı bir kalkan olamayacağını makalesinde açıklamaktadır.³⁷³ Eserin diyalog şeklinde kaleme alınmış olması, onun en önemli özelliği olmasına rağmen, bu özellik daha önce eseri inceleyenler tarafından gözden kaçırılmıştır.³⁷⁴

İmam Mâtürîdî'den aktarıldığı kadarıyla Verrâk'a göre, peygamberler akli delillere dayalı hükümler getirdikleri takdirde bu bilgiler zaten akılda bulunduğu için onların davetine icabet etmek gereksizdir, aklın verdiği bilgilere aykırı birtakım mesajlar getiriyorlarsa da Allah akli kesin bir kriter kıldığı için ilahi hitap ortadan kalkacağından nübüvvet yine gereksiz olacaktır.³⁷⁵

Verrâk'a atfedilen bu görüş, *Kitâbü'z-Zümürriid*'den aktarılan pasajlarda Berâhime'ye atfedilmekte ve eserde aklın Allah'ın en büyük nimeti olduğu, yaratıcının akıl ile tanınacağı ve emir ve nehiylerin akıl ile bilineceği gibi hususlara değinilmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in getirdiği şariat akla aykırıdır. Namaz, oruç, tavaf ve şeytan taşlama gibi ibadetler hiçbir yararı ve zararı olmayan akla aykırı hükümlerdir. Aklın yüceliğini ve üstünlüğünü kabul eden bir peygamberin bu tarz hükümler getirmesi mümkün değildir.³⁷⁶

Kaynaklarda *Zümürriid*'ün yazarı olarak İbnü'r-Râvendî gösterilmektedir. Fakat Kâdi Abdülcebbar'ın eserinde *Zümürriid* ismi iki kere geçmekte, ilkinde eserin Ebû Îsâ el-Verrâk tarafından yazıldığı iki satır sonra da İbnü'r-Râvendî tarafından yazıldığı söylenmektedir.³⁷⁷ İbnü'l Cevzî ise İbnü'r-Râvendî ve Ebû Îsâ el-Verrâk'ın *Kitabü'z-Zümürriid*'ü yazma suçunu birbirlerinin üzerine attığını, İbnü'r-Râvendî'nin eseri

³⁷³ Ayrıntılı bilgi için Bk. Orhan Ş. Koloğlu, "Kelâm ve Mezhepler Tarihinde Berâhime", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1 (2004): 159-193.

³⁷⁴ Stroumsa, *Freethinkers*, 49.

³⁷⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 251.

³⁷⁶ Bedevî, *Min Târîhi'l-İlhâd fi'l-İslam*, 80, 84, 100-102.

³⁷⁷ Kâdi Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 120.

sahiplenmediğini fakat kitabın içeriğindeki Kur'an'a dair eleştirilerde ikisinin de hemfikir olduklarını söylemektedir.³⁷⁸

Görüldüğü üzere *Kitâbü'z-Zümürüd*'den alıntılar yapan eserlerden en önemlileri; Müeyyed fi'd-dîn eş-Şirâzî'nin *Mecâlis el-Müeyyediyye*'si; Kâdi Abdülcebbâr'ın *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*'si ve Mâtürîdî'nin *Kitâbu't-Tevhid*'idir. Eserden yapılan alıntıları üç ayrı düşünce ekolüne sahip olan bu âlimlerden Müeyyed'in Abdülcebbâr'dan kopyalamış olması az da olsa muhtemeldir. Fakat Mâtürîdî'nin Abdülcebbâr'dan ya da Müeyyed'den kopyalamış olması ihtimal dâhilinde değildir. Üstelik *Kitâbü'z-Zümürüd*'deki konuları ele alış biçimlerindeki benzerliklere rağmen, her birinin verdiği bilgi diğer ikisinde bulunmamakta ve bu bilgiler birbirini tamamlamaktadır. Bu yüzden bu âlimler *Kitâbü'z-Zümürüd* ile ilgili bilgileri birbirlerinden almayıp tek kaynaktan yani kitabın kendisinden almışlardır.³⁷⁹

Bu tarz diyaloglarda konuşanlardan biri çoğunlukla yazarın kendisidir. Bu yüzden *Zümürüd*'de de konuşanlardan birinin İbnü'r-Râvendî olması muhtemeldir.³⁸⁰ Nitekim bazı kaynaklarda “İbnü'r-Râvendî *Kitâbü'z-Zümürüd*'de der ki” gibi cümlelerle karşılaşılmaktadır. Bu cümleler İbnü'r-Râvendî'nin *Zümürüd*'de konuşulanların hepsinin kendi görüşü olduğunu ispatlamasa da kitabın yazarı olarak içeriğinden sorumlu olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Kitâbü't-Tevhid'den aktarıldığına göre İbnü'r-Râvendî, Verrâk'ın peygamberlere dair mucizeli haberleri akla aykırı diye inkâr ederken Mennâniyye'nin³⁸¹ “Göklerin şeytan derisinden döşendiği, yılanların ve akreplerin hareketi sebebiyle yerin sarsıldığı, nur ile zulmetin fonksiyonlarına ait haberlerin kabul edilişi, insanların mantığına mâkul gelen konuların reddedilişi” gibi saçma ve akıl dışı telakkilere nasıl inandığını sorgulamaktadır. Ayrıca İbnü'r-Râvendî, Verrâk'ın şiddetli

³⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13: 109.

³⁷⁹ Stroumsa, *Freethinkers*, 59-62.

³⁸⁰ İbnü'r-Râvendî'nin tartışma meclislerindeki münazaralara müdahil olduğu bazı kaynaklarda belirtilmektedir. Bk. Vefeyatü'l Ayan, 1: 94.

³⁸¹ Tevhid inancına aykırı fikirleri ve âlemin ezeli olduğuna dair düşünceleri sebebiyle Maniheizm, kelâm ve mezhepler tarihi kitaplarında ve diğer tarih kaynaklarında kurucusunun ismine nisbetle Mennâniyye, Mâniyye veya Mâneviyye isimleriyle ele alınmaktadır.

bir bühân içerisinde olduğunu söyleyip Allah'a hamd ederek kendisinin Hak Ehli'nden olduğunu belirtmektedir.³⁸²

Konuşmacılardan diğzerinin İbnü'r-Râvendî'nin hocası ve arkadaşı Ebû İsâ el-Verrâk olduğuna dair İmam Mâtürîdî dışında hem Kâdi Abdulcebbar'ın hem de İbnü'l-Cevzî'nin ifadeleri bulunmaktadır. Hayyât, Verrâk'ın Mu'tezilî iken sonraları Maniheizm'e geçerek düalizmi yaydığından söz etmiş,³⁸³ Mes'ûdî ise Verrâk'ı Şîlik ve Zeydiyye hakkında kitap yazanlar arasında saymıştır.³⁸⁴ İbnü'n-Nedîm Verrâk'ın Müslüman görünse de aslında zındık olduğunu gizleyen kelâmcıların arasında yer aldığını ifade etmiştir.³⁸⁵ Kadî Abdulcebbar da Verrâk'ın Hz. Peygamber başta olmak üzere peygamberleri yalanladığını ve zındık ve mülhidler arasında olduğunu belirtmiştir.³⁸⁶

Stroumsa Verrâk'ın Maniheizm'i benimsemesiyle ilgili olarak üç sebep ileri sürmektedir. Bunlardan ilki Hayyât'ın *Kitâbü'l-İntisâr*'ında Verrâk'a sürekli olarak düalist göndermesi yapmasıdır. İkincisi, Verrâk'ın eseri olan *el-Garîbü'l-Meşriki*'den yapılan alıntılarda Maniheizm'de âdil olmayan Tanrı'ya izâfeten kullanılan "sefih" ve Maniheizm'de önemli yeri olan "Doğulu yabancı" gibi ifadelerin sıkça geçmesidir. Üçüncü gerekçe ise İmam Mâtürîdî'nin, Verrâk'ın Maniheizm'i taklit ettiğini söylemesidir. David Thomas, Verrâk'ın Maniheizm hakkındaki derin bilgisini kabul etse de bilgilerindeki netlik ve nesnelliğin Müslümanlar tarafından yanlış anlaşıldığını ve bu gerekçelerin onun Maniheizm olduğunu kanıtlayamayacağını söylemiştir.³⁸⁷

Kaynaklarda İbnü'r-Râvendî ve Berâhime arasında peygamberliğin inkârı konusunda bir etkileşim olup olmadığına dair ise bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Horasan bölgesi ticaret yolları üzerinde olduğu için İbnü'r-Râvendî'nin Brahmanları tanıması ve onların düşünceleriyle ilgili fikir sahibi olması ihtimal dahilindedir. Elimizdeki bilgilere baktığımızda peygamberliğin inkârına dair görüşlerin İbnü'r-Râvendî tarafından savunulduğunu düşünürsek bu durumda karşısında peygamberliği

³⁸² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 247-250.

³⁸³ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 149.

³⁸⁴ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1861, 5: 473-474.

³⁸⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1997, 411.

³⁸⁶ Kadî Abdulcebbar, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 120.

³⁸⁷ Stroumsa, *Freethinkers*, 42, 43; David Thomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam, Ebu İsa al-Warraq's "Against Trinity"* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 11, 20-21.

savunan kişi el-Verrâk olacaktır ve bu da yukarıda aktarılanlara bakılınca pek mümkün görünmemektedir.

Bahsi geçen fikirlerin Verrâk'ın adı unutulduktan sonra İbnü'r-Râvendî'ye atfedilmesi de mümkündür.³⁸⁸ İbnü'r-Râvendî bazen peygamberliğe karşı olan bazen de peygamberliğe karşı olanları eleştiren bir kişilik olarak gösterilmekteyse de Verrâk ile ilgili olarak herhangi bir şüphe bulunmamakta ve daima nübüvveti reddeden kişi olarak gösterilmektedir. Tüm bunlar İbnü'r-Râvendî'nin hem el-Verrâk'a hem de Berâhime'ye karşı peygamberliği savunduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

---

³⁸⁸ Thomas, *Anti-Christian Polemic*, 24-25.

SONUÇ

İslam tarihinde çok önemli bir yeri olan Horasan bölgesinin siyasi erkin etki alanının uzağında olması, yönetimle arasında birtakım sıkıntılar bulunan kişi ve grupların sığınma yeri olmasına sebep olmuş, bunun neticesinde de bölgede çok sayıda alim yetişmiş ve ilmi ve fikri açıdan pek çok eser yazılmıştır. Bölgede bulunan bu özgür ve muhalif yapının kişiliğine nüfuz ettiğini düşündüğümüz önemli isimlerden biri de İbnü'r-Râvendî'dir.

İbnü'r-Râvendî'nin Horasan'daki hayatı ve eğitimine dair herhangi bir bilgi aktarılmadığı için onun hakkındaki bilgilerimiz Bağdat'ta bulunduğu dönemle sınırlı kalmıştır. İbnü'r-Râvendî'nin adı adeta ilhad kavramıyla özdeşleşse de yaşamı, eserleri, fikirleri ve felsefesine dair veriler büyük ölçüde müphemlik arz etmektedir. Bu müphemliğin ve olumsuz tutumun oluşmasında, İbnü'r-Râvendî'nin hemen her grupla ve devletle çatışma içerisinde olması ve elimize herhangi bir eserinin ulaşmaması etkili olmuştur. Eserlerinin günümüze ulaşmaması nedeniyle onun hakkındaki bilgileri, Bağdat'taki Mu'tezilî çevreyle arasında geçen mücadele neticesinde ona karşı reddiye tarzı eserler yazan müelliflerden öğrenmekteyiz.

İbnü'r-Râvendî'nin yaşadığı dönemde pek çok aktif dini grup bulunmaktaydı. Bağdat'ta tanınan Mu'tezilî alimler arasında bulunan İbnü'r-Râvendî, çağını aşan bir zihni yapıda ve ilmi aklından fazla olduğu söylenen bir alimdi. İbnü'r-Râvendî'nin de yaşadığı dönem olan Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık-Billâh dönemlerinde hâkim olan Mu'tezilî anlayış, Mütevekkil dönemine gelindiğinde yerini Mu'tezile ve Şia karşıtlığına bırakmıştır.

Halife Mütevekkil'in Mihne sürecine son vermesiyle Mu'tezile eski şan ve şöhretini kaybetmiştir. Mu'tezile'nin kaybolmakta olan itibarını yeniden sağlamak ve olumsuz bakılan Şii düşünceden Mu'tezile'yi arındırmak isteği, bazı Mu'tezili alimlerin kendi mezheplerini övmek ve Şia'yı reddetmek amacıyla eserler yazmalarına sebep olmuştur.

Mu'tezile'nin bu tavrı ve Câhız'ın *Fadîletü'l-Mu'tezile* isimli eseri yazarak Şia'ya saldırması İbnü'r-Râvendî tarafından görmezden gelinemeyecek bir oportünizm olarak görüldü ve Mu'tezileyle olan bağlarını kopararak doğrudan Şia'yı

destekleyen bir tavırla *Fadıhatü'l-Mu'tezile* isimli eserini yazdı. Bu eserle Mu'tezile'ye karşı ciddi bir meydan okumada bulunan İbnü'r-Râvendî'nin, Câhız'ın fikirlerini reddetmesi ve Şia'ya dair yapılan suçlamaları aynı şekilde Mu'tezile'ye yöneltmesi onun Bağdat Mu'tezile'si tarafından şaşkınlıkla karşılanarak dışlanmasına sebep olmuştur.

Bu durumlar neticesinde onun *Kitâbü'z-Zümürrüd* isimli eserinde yazılanlar gerekçe gösterilerek nübüvveti inkâr ettiği, Berâhime ile ilişki içerisinde bulunduğu ve zındık ve mühlid olduğu söylenmiştir. İbnü'r-Râvendî'nin farklı gruplarla yaşadığı çatışma, Yahudi olduğuna dair iddialar ve elimize müstakil bir eserinin ulaşmaması onun hakkındaki olumsuz tutumu daha da kuvvetlendirmiş ve günümüze kadar bu algı süregelmiştir.

İbnü'r-Râvendî'nin Bağdat'a geldikten sonra Mu'tezilîlerle geliştirdiği müsbet ilişki ekolden ayrılmasıyla beraber yerini sonraki hayatı boyunca sürecek olan uzun mücadelelere bırakmış ve bu yüzden ekol tarafından insanları şüphe ve ilhada sürükleyen biri olarak tanıtılmıştır. İbnü'r-Râvendî daha sonra Şiîliği savunsa da hakkında devam eden şiddetli kampanyalara dayanamayarak Bağdat'tan kaçmak zorunda kalmıştır. İbnü'r-Râvendî'nin ölüm tarihi için farklı tarihler veren kaynaklardan geç dönem verenleri kabul ettiğimiz takdirde, onun Bağdat'ı terk ettikten sonraki hayatına dair elimizde herhangi bir bulunmamaktadır.

Mu'tezilî, Hanbelî, Eş'arî ve Şîî pek çok kaynak İbnü'r-Râvendî'nin düşünce yapısı ile ilgili ortak birtakım yorumlar yapmışsa da bu görüş birliğinin İbnü'r-Râvendî'nin fikrî yapısı hakkında kesin bir bilgi olduğu düşüncesine kapılmamak gerekmektedir. Nitekim Mu'tezilî olan Kâbî'nin İbnü'r-Râvendî'ye karşı hocası Hayyât kadar sert eleştirilerde bulunmaması, Eş'arî'nin İbnü'r-Râvendî'den bahsederken doğrudan görüşlerini vererek zındıklığına değinmemesi ve İmam Mâtürîdî'nin nübüvvetin gerekliliğini savunurken İbnü'r-Râvendî'ye başvurması, onun zındıklığı hakkında sağlanan fikir birliğinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu alimlerin tavrı değerlendirildiğinde İbnü'r-Râvendî hakkındaki yaygın kanaat şüpheli bir hale gelmektedir.

Kaynakların ekserisinde sadece mülhidçe görülen görüşler ona atfedilmiş, bu atfedilen görüşlerin kaynağı, ne zaman ve nerede söylendiğine dair elimize herhangi bir bilgi ulaşmamıştır. İlahad kapsamında değerlendirilen bir fikir aktarıldıktan sonra hakkında “*İbnü’r-Râvendi ve onun gibi düşünenlerin görüşü böyledir*”, “*nübüvvet münkiri böyle söyledi*”, “*utanmaz sefih şöyle dedi*” gibi belirsiz ifadeler kullanılması onun neyi savunup reddettiği, neyi terk edip eleştirdiği hakkında tam ve doğru bilgiye ulaşmamızı engellemektedir.

İbnü’r-Râvendi’den yapılan atıflara bakıldığında olumsuzlar kadar tarafsız ve hatta olumlu atıflar yapıldığı da görmezden gelinmemesi gereken bir gerçektir. Fakat yapılan bu atıflar İbnü’r-Râvendi’nin görüşlerinin kabul edildiği veya eleştirilmediği anlamına gelmemektedir. Bu atıfları yapan yazarlar onun pek çok görüşünü eleştirmişlerdir fakat aşağılayıcı veya küçük düşürücü bir tavır da sergilememişlerdir.

İbnü’r-Râvendi’nin muhalif bir tavır içerisinde olması zaman içerisinde eserlerinin imha edilerek silik bir şahsiyet haline getirilmesine ve bizlere yalnızca olumsuz fikirlerinin intikal etmesine sebep olmuş olabilir. Bunun dışında İbnü’r-Râvendi eserlerinde peygamberliğin inkârı konusundaki görüşleri aktarmak istemiş, fakat bu fikirler onun adına atfedilerek bunları benimseyip savunduğu iddia edilmiş olabilir. Bütün şahıslarda olduğu gibi İbnü’r-Râvendi’yi de yorumlama girişimlerinde isabet etme payı olduğu gibi yanılma payı da mutlaka bulunmaktadır. Bu yüzden bizler İbnü’r-Râvendi’yi, hakkında yapılan birbirinden farklı yorumlarla değil de farklı eserlerden aktarılan görüşleriyle tanımaya çalışarak onun fikrî ve mezhebi değişimlerini anlamaya çalışmalıyız.

KAYNAKÇA

A'sem, Abdülemir. *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*. Dımaşk: et-Tekvin li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2010.

Abbâsî, Abdürrahîm b. Abdirrahmân b. Ahmed b. el-Hasen (ö. 963/1556). *Me'âhidü't-Tensîs alâ Şevâhidi't-Telhîs*. Thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: Âlimü'l-Kütüb, ts.

Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Âlü Selmân, Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan. *Kütübün Hazzera Minha'l-Ulema*, Riyad: Daru's-Sumay'i, 1415/1995.

Atâullah, Hızır Ahmed. *Beytü'l-hikme fi asri'l-Abbâsiyyîn*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.

Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset*. İstanbul: Pınar Yayıncılık, 2002.

Aydınlı, Osman. *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Aydınlı, Osman. *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.

Bağdâdi, Ebu Mansûr Abdülkâhir. *el-Fark Beyne'l-Fırak/Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.

Bedevi, Abdurrahman, *Min Târîhi'l-İlhâd fi'l-İslâm*, Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1945.

Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-Eşrâf*. Nşr. Abdülaziz ed-Dûrî. Beyrut: y.y., 1978.

Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *DİA*, 29: 101-104. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr (ö. 255/869). *Kitabu'l-Osmâniyye*. Nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: y.y., 1374/1955, 281-343.

Cârullâh, Zühdi, *el-Mu'tezile*, Beyrut: y.y., 1990.

Cunbur, Müjgan. v.dğr. *Farabi bibliyografyası*, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973.

Ebû Avz, Âtîf Şükri. *ez-Zendeka ve 'z-Zenâdika*. Amman: Dârü'l-Fikr, ts.

Ebû'l-Fezâil. Ahmed b. Mûsâ b. Tâvûs. *Binâ'ü'l-Makaleti'l-Fâtımiyye fi Nakzi'r-Risâleti'l-Osmâniyye*. Nşr. Ali Adnânî el-Gureyfi. Beyrut: y.y., 1411/1991, neşreden giriş, s. 43-46.

- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslam*. Kahire: y.y., 1964.
- Ess, J. Van. "Al-Farabi and Ibn al-Rewandi". *Hamdard Islamicus*. 3/4 (1980): 3-15.
- Ess, J. Van. "Ibn ar-Rewandî or the Making of an Image". *al-Abhath*. 27 (1978-1979): 5-26.
- Ess, J. Van. *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra/ Theology and Society in the Second and Third Centruies of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam*. Almanca'dan İngilizce'ye Trc. Gwendolin Goldbloom. Ed. Maribel Fierro v. dğr. Leiden-Boston: Brill, 2017.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn /İlk Dönem İslam Mezhepleri*. Trc. Mehmet Dalkılıç & Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Fahri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*. Trc. Kasım Turhan, İstanbul: Ayışığı Yayınları, 1998.
- Hakyemez, Cemil. "Şiî İmâmiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmamet". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13 (2008): 7-36.
- Hatib el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit (463/1071). *Târîhu Bağdâd*. Kahire: y.y., 1349/1930.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbnü'r-Râvendî el-Mülhid*. Nşr. H. S. Nyberg, Kahire: Mektebetü't-Dâru'l-Arabiyye, 1344/1925.
- Hayyûn, Reşîd, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*, Londra: Dâru'l-Hikme, 2000.
- Holt, P. M.- Lambton, A. K. S.- Lewis, Bernard. *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*. Rdk. Mustafa Fayda. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1989.
- Houtsma, M. T. "Zum Kitâb al-Fihrist". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. 4: 217-235. Vienna: Department of Oriental Studies, University of Vienna, 1890.
- Inati, Shams C. "Ibn ar-Rawandi". *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Ed. Edward Craig. 4: 636-637. Londra: Routledge, 1998.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. Trc. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- İbn Abdirrabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî. (328/940) *Kitabu el-İkdu'l-Ferid*. Thk. Ahmed Emin, Beyrut: y.y., 1952.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kasım Alî b. el-Hasen (ö.571/1176). *Tebyînü Kezibi'l-Müfterî*. Nşr. Zâhid Kevserî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1984.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282). *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*. Thk: İhsan Abbas. Beyrut: Dâru's-Sekafe, ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl (ö.774/1373). Büyük İslam Tarihi/el-Bidâye ve'n-Nihâye. Trc. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

İbn Şehrâşûb, Ebü Ca'fer Reşîdüddîn Muhammed b. Alî. *Me'âlimü'l-'ulemâ*. Kum: Müesseetu Neşri'l-Fukahâ, 1425/2005.

İbn Tayfûr, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir. *Kitâbu Bağdad*. Nşr. İhsan Zünnûn es-Sâmîrî, Beyrut: Dâru Sâdır, 2009.

İbnü'l Kıftî, İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö.646/1248). *İhbarü'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, Kahire: y.y., ts.

İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ & Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Cevzî. *Telbisü İblis*. Kahire: y.y., 1928.

İbnü'l-Esîr. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Abdulkerim eş-Şeybanî (ö.630/1233). *İslam Tarihi (el-Kâmil fî't-Tarih)*. Trc. Ahmet Ağırakça ve arkadaşları. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî. *Şezerâtü'z-zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979.

İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed Ebu Yakup İshak. *el-Fihrist*. Thk: İbrahim Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997.

İbnü'n-Nedim. *el-Fihrist*. Thk: Yusuf Ali Tavitl, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.

İbnü't-Tıktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba. (ö.709/1309) *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*. Kahire: y.y. ts.

İsfahanî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin (ö.356/967). *Mekâtîlü't-Talibiyyin*. Thk. Seyyid Ahmed Sakar. Beyrut: y.y., ts.

Jassim, M. Hussain. *Occultation of the Twelfth Imam*. Tahran: y.y., 1982.

Kadî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed (ö. 415/1025). *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*. Trc. M. Şerif Eroğlu-Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

Kadî Abdülcebbâr. *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid*. Nşr. Emin el-Hulî. Kahire: Dâru'l Mısriyye, 1380/1960.

Kahveci, Niyazi. *Mu'tezile ile Şia Arasında Siyasal Tartışma*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2006.

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. Nşr. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Muallim Rıfat, İstanbul: y.y., 1360/1941.

Kelikli, Murat. "Aristoteles'te Abese İrca Yöntemiyle İspatlama". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 23 (Mart 2013): 91-105.

Kırkpınar, Mahmut. "Mütevekkil". *DİA*. 32: 212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Koçoğlu, Kıyasettin. "İmam Mâtürîdî'nin Mu'tezile Algısı". *Milel ve Nihal* 7/2 (2010): 241-276.

Koloğlu, Orhan Ş. "Kelâm ve Mezhepler Tarihinde Berâhime". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004): s. 159-193.

Korkmaz, Sıddık. *İmâm Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

Korkmaz, Sıddık. *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasiliği Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Kummî, Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî. *Kitabu'l Makâlât ve'l Fırak*. Nşr: Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahran: y.y., 1963.

Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Yayınları, 2013.

Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *DİA*. 21: 179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kutluer, İlhan. *Akıl ve İtikad*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Laoust, Henri. *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*. Trc. E. Ruhi Fırlalı & Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.

Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. Trc. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd(ö. 333/944). *Kitâbü't-Tevhîd*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2002.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. Thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dâru'l Câmîatü'l-Mısriyye, ts.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Hudhalî el-Bağdadi (ö. 345/956). *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*. Thk. M. Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: y.y., 1408/1988.

Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*. Nşr. Barbier de Meynard. Paris: y.y., 1861.

Mez, Adam. *The Renaissance of Islam*. Almanca'dan İngilizce'ye Trc. Bakhsh, S. Khuda- Margoliouth D. S. Patna: Jubilee Printing and Publishing House, 1937.

Miller, Larry. "Al-Farâbî's Dispute about the Adab al-Jadal." *Acts of the International Symposium on Ibn Turk, Khwârezmî, Fârâbî, Beyrûnî and Ibn Sînâ* (Ankara: 1990), 185-188.

Nâşî el-Ekber, Abdullah b. Muhammed. Mesâilü'l-Îmâme. Thk. Josef Van Ess. Beyrut: y.y., 1971.

Nevbahtî, Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa (ö.310/922). *Fıraku's-Şîa*. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1931.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Türk Heterodoksi Tarihinde 'Zındık', 'Hâricî', 'Râfîzî', 'Mülhid' ve 'Ehl-i Bid'at' Terimlerine Dair Bazı Düşünceler". *Tarih Enstitüsü Dergisi* 12 (1982): 507-520.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. yüzyıllar)* Haz. Tuba Akekmekçi-Derya Önder. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Onat, Hasan. "Bilgi, Bilim ve Yöntem" *İslam Bilimlerinde Yöntem*. Ankara: Ankuzem Yayınları, 2005.

Öz, Mustafa. "Keysâniyye". *DİA*. 25: 362-364. Ankara: TDV Yayınları 2002.

Paul Kraus, "Beitrag zur Islamischen Ketzergeschichte: das Kitab az-Zumurrud des Ibn ar-Rawandi", *Rivista Degli Studi Orientali*, 14/ 2-4 (1933-1934): 93-129, 335-379.

Sâbûnî, Nûreddin. *Mâturidiyye Akâidi*, Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.

Safedî. Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh (ö. 764/1363). *Kitabu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Nşr. İhsan Abbas-Şükrî Faysal, Wiesbaden: y.y., 1982.

Sinanoğlu, Mustafa. "Reddiye". *DİA*. 34: 216-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Sourdrel, Dominique. "La Politique Religieuse du Calife Abbaside al-Ma'mun". *Reveu des Etudes Islamique* 30/1 (1962): 26-48.

Stroumsa Sarah. "The Blinding Emereald: Ibn al-Rawandi's Kitab al-Zumurrud". *Journal of the American Oriental Society*. 114/2 (Nisan-Haziran 1994): 164-185.

Stroumsa, Sarah. *Freethinkers of Medieval Islam: Ibn Al-Rawandi, Abu Bakr Al-Râzî and Their Impact on Islamic Thought*. Leiden-Boston-Köln: Brill Academic Publishers, 1999.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buğyetü'l-vu'ât*. Thk. Muhammed Emîn el-Hancî. Kahire: y.y., 1326/1908.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Târihu'l-Hulefâ*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: y.y., 1989.

Şeşen, Ramazan / Yavuz, Y. Şevki Yavuz. "Câhız". *DİA*. 7: 20-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922). *Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dârü'l-Mearîf, ts.

Taylan, Necip. *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.

Tevhidî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs (ö. 414/1023). *el-Besâ'ir ve'z-Zehâ'ir*. Thk. Vedat Kadı, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Thomas, David. Anti-Christian Polemic in Early Islam, *Ebu İsa al-Warraq's "Against Trinity"*. 3-30. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Tosh, John. *Tarihin Peşinde*. Trc. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1984.

Üçok, Bahriye. *İslâm Târîhi, Emevîler – Abbâsîler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

Vehb El-Kâtib, Ebü'l-Hasan İshak b. İbrahim b. Süleyman. *el-Burhân fî Vücûhi'l-Beyân*. Bağdat: y.y., 1387/1967.

Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân (ö. 768/1367). *Mir'âtü'l-Cenân*, Haydarâbâd: y.y., 1338/1920.

Yakubî, Ahmed b. Ebi Yakub b. Ca'fer b. Veheb (ö.292/905). *Târîhu'l-Yakubî*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1412/1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Yıldızdöken, Çiğdem. Şüpheden Kartezyen Düşünceye Giden Yol. *Mavi Atlas Dergisi*. 5/1 (2017): 44-68.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348). *Mîzânü'l-İ'tidâl*. Tsh. Muhammed Bedreddin en-Na'sânî el-Halebî. Kahire: y.y., 1325/1907.

Zorlu, Cem. *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyenlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.